

דברי שלום ואמת

קובץ מאמרים לזכרו של
ר' שלום ב"ר יוסף כהן ז"ל



מכון מש"ה ★ בשיתוף קרן שלום כהן
תשע"ו

החבורת רואה אור בסיוע משרד החינוך התרבות והספורט
מינהל התרבות - מכוני מחקר תורניים

מכון מש"ה – לחקר משנת הרמב"ם
אתר המכון: <http://www.net-sah.org>
דואר אלקטרוני: halichot@inter.net.il
ת"ד 211 קריית-אוננו 03-5351119



האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם בלבד



כל הזכויות שמורות למכון מש"ה

Printed in Israel

תוכן העניינים

דברי ברכה.....4

הרה"ג רצון ערוסי

קווים לדמותו של אבי מורי שלום ב"ר יוסף הכהן (עראקי) ז"ל.....8

הרב אסף ב"ר שלום כהן

התפוררות דיני האבילות שתקנו חז"ל.....13

הרב ד"ר אדיר ב"ר יוסף דחוח-הלוי

מנהג הבציעה על כיכר וחצי בכל ימי הפסח.....85

אוהד בכה"ר סעדיה ב. נפש

השפעת רס"ג על יהדות תימן.....144

הרב אורן טביב

שני פולמוסים דקדוקיים בעיר רדאע.....167

אדם בן נון

שני פולמוסים דקדוקיים בעיר רדאע¹

אדם בן-נון

170	אופן קריאת תיבת 'שתיים'
170.....	א. סמכותו של בן אשר
171.....	ב. הרקע לשאלה
173.....	ג. שאלה לחכמי צנעא ותשובתם
178.....	ד. מעשה בנוכחות הרב יחיא קאפח
180.....	ה. אחריתיה של המחלוקת
182.....	ו. ההסבר הדקדוקי
183.....	אופן קריאת 'כל גיא ינשא'
183.....	א. היר"ד של 'סגול מלא' במסורת טבריה
185.....	ב. דיון בתכתובת רבני תימן
189.....	ג. הערת המסורה שציין הרב חתוכה
192.....	ד. העולה מהתכתובת
192	ה. הסבר למנהג תימן בביטוי היר"ד במילה 'גיא'
195	ו. דיון בדברי הרב יואב פנחס הלוי ב"תורה קדומה"
200.....	סוף דבר

ראשיתו של המאמר בדברים שכתבתי לעצמי לפני שנים רבות ובהם עסקתי בין השאר בשתי הסוגיות האלה. לאחרונה קיבלתי מיסוי פרחי העתקים של שתי תשובות שנשלחו לרב שלימאן חתוכה (בעניין 'כל גיא') – האחת מחכמי צנעא והשנייה מחכמי תימן שבירושלים. את שני ההעתיקים מצא יוסי פרחי בספרייתו של הרב יוסף קאפח, וכאן המקום להודות לו על שהעביר לי אותן בשמחה. ההעתיקים נכתבו בכתב המכונה "כתב רש"י" כדרכם של חכמי תימן ובתחילה לא ידענו מי המעתיק [ראה לקמן, עמ' 209]. בעצת הרב ארז רמתי, פניתי לחמיו, הרב עזריה בסיס, כדי לקבל רקע על המחלוקת ברדאע בכלל ועל הרב חתוכה בפרט. הרב נענה לבקשתי והסביר לי את הרקע למחלוקת ברדאע ואת התגלגלות הסיפורים כפי ששמע מאביו. הרב בסיס זיהה מיד שהתשובות שקיבלתי מפרחי הן כתב ידו – הוא העתיק אותן לבקשת הרב יוסף קאפח שביקש ממנו לשלוח לו העתקים מתשובות סבו, הרב יחיא קאפח. הרב בסיס נתן לי לצלם העתק נוסף של תשובת חכמי תימן שבירושלים שהעתיק אביו (הרב יחיא בסיס) למשמרת בתחילת ספר "ערוגת הבשם" אשר לו (על ספר זה ראה לקמן). בנוסף השלים לי הרב בסיס את התמונה ונתן לי לצלם העתק של תגובת הרב חתוכה והעתק של תשובה שכתב הרב יחיא יצחק הלוי בעניין. סוף דבר, נמצא שהלכתי לבקש אתונות ומצאתי מלוכה. כאן המקום להודות לכבוד הרב על הזמן שהקדיש לי ועל כל המידע שהעניק לי שעוד יוכל להעשיר מאמרים רבים שאני מתעתד לכתוב.

1

202.....	נספחים
202.....	תשובת חכמי צנעא
204.....	תגובת הרב סלימאן חתוכה
205.....	תשובת הרב יחיא יצחק הלוי
206.....	תשובת חכמי תימן שבירושלים
208.....	דברי הרב יחיא עומיסי
209.....	ביבליוגרפיה

בתחילת המאה העשרים אנו מוצאים ברדאע עיסוק בלימוד תורת הדקדוק. עם חכמי רדאע הבולטים שעסקו בדקדוק ניתן למנות את הרב יחיא בן יחיא² בסיס, הרב סלימאן בן סאלם חתוכה, הרב יחיא בן יחיא עומיסי (=יבי"ע) והרב צדוק יצהרי (=צאלח אלצ'אהרי).

העיסוק בדקדוק גרם לכמה מחלוקות בקהילה. במאמר זה בחרתי לעסוק בשתי מחלוקות. המחלוקת האחת היא באופן הגיית המילה 'שתיים'³ (משנת ה'תר"ץ / 1930 בערך) והשנייה בעניין קריאת תיבת 'גיא' בפסוק 'כל גיא ינשא' (משנת ה'תרע"ג / 1913 בערך). בשתי הסוגיות הייתה מסורת אחידה קבועה ומקובלת בתימן מדורי דורות ועוררים קמו לשנותה מכוח טענות דקדוקיות. שתי השאלות נשלחו לחכמי צנעא והם השיבו תשובות שתכליתן שאין לשנות מהמנהג וכל המשנה ידו על התחתונה.

אין טעם לכפול את התשובות העוסקות במחלוקת הראשונה ('שתיים'), מאחר שהן כבר פורסמו בכמה מקומות.⁴ במיוחד יש לציין את תשובת הרב יחיא יצחק הלוי

2 לדברי הרב עזריה בסיס, הסבא יחיא בסיס הראשון (אביו של הרב יחיא בסיס) נפטר כשהיה בנו הרב יחיא בסיס ילד בן עשר. מאחר שהרב יחיא בסיס (הבן) נולד בכ"ו באלול ה'תרנ"ו (4.9.1896), נמצא שאביו נפטר בערך בשנת ה'תרס"ו (1906). כפי שאמר לי הרב עזריה בסיס גם הרב יחיא בסיס (הבן) לא ידע את תאריך פטירתו המדויק של אביו. לאחרונה מצאתי את תאריך פטירתו בין תאריכי פטירה של אנשים מרדאע, בסוף ספר הכולל סליחות, פיוטים ותפילות שונות (כת"י בר אילן 726, מספרו במתכ"י 36853). את התאריכים כתב סאלם בן צאלח חתוכה, ושם כתב: "נסתלק יחיא בסיס יום ה' כ"ב לחדש כסלו ב'ר"י"ו [ה'תרס"ו / 20.12.1905]". יש להעיר שיום כ"ב לחדש יוצא באותה השנה ביום רביעי, לכן נראה שהוא נפטר ברביעי בלילה.

3 אף שהדיון יתמקד בעיקר תיבת 'שתיים' / אשתיים' הוא הדין לתיבת 'שתי' / אשתי'.

4 תשובת הרב יחיא קאפח נדפסה בתוך: נחום, מכמנים, עמ' פט. העתק תשובת הרב יחיא יצחק הלוי צולם בסוף "תורה הדורה"; העתק נוסף בכתב יד הרב יוסף קרח נמצא ברשות בנו, הרב פנחס קרח; העתק נוסף (עם מעט שינויי לשון) צולם אצל עמיהוד, חזון יבי"ע, עמ' ה-1; והורפס שם, עמ' ו-ח. יש

(להלן: יח"ה) שפרסם הרב אבירן יצחק הלוי בספר "איש ימיני" בתוספת הערות⁵ ואת נוסח שאלת הרב יחיא עומסי שנשלחה לרב יחיא קאפח יחד עם תשובת הרב יחיא קאפח ותשובת הרב יח"ה הנ"ל שפרסם הרב אלישע חן בספר "גנוזות ותשובות".⁶ להלן אתייחס לפרשה זו בקצרה,⁷ אכתוב את הרקע למחלוקת ואתמקד בעיקר בנקודות שלא נזכרו שם או שנזכרו בקצרה. אמשוך את ידי מהצגת כל ההסברים הדקדוקיים שהוצעו בסוגיה זו החל מימי הביניים לרבות דיונים וניתוחים מאחר שד"ר אורי מלמד כבר עסק בהם בהרצאתו "למסורות הגיית התיבה 'שתיים' ואחיותיה".⁸ שם גם פירט את הגיות התיבה 'שתיים' בקהילות ישראל לרבות מסורת השומרונים.⁹ על כן עיקר המאמר יעסוק במחלוקת השנייה ('כל גיא ינשא'), והתשובות העוסקות בה יתפרסמו כאן לראשונה. יש בידי מידע על תשובה נוספת בעניין זקיפת התיבה הראשונה מבין שתי תיבות המחבורות במקף שהוא יפורסם במאמר נפרד בע"ה.

יש לציין שמלבד החשיבות ההיסטורית שבפרסום התשובות יש מטרה חשובה אחרת, והיא הוראה הלכה למעשה. מסיבה זו בסוף המאמר תהיה התייחסות לדברי הרב יואב פנחס הלוי ב"תורה קדומה" שנטה מדברי חכמי תימן אשר מפיחם אנו חיים.

להעיר שהעמודים המצולמים שם בכתובת יד הרב יב"ע ובכללם עמוד זה, צולמו מתוך מחברת התיג'אן שקנה הרב יב"ע וכתב בתחילתה בזו הלשון: "במה אקדם ה' אכף לאלהי מרום אשר עד כה עזרני, ולקנות הספר הלז זיכני, הוא ברחמי וחסדיו לעסוק בו ולהבין בו יזכני, ולראות נכדי וגם ניני הולכים בדרכי הישרה ועוסקים בתורה ובמצוות ובגמ"ח יזכני, אכ"ר. הקורא בו ישמח והגונבו תאכלהו אש לא נופח. ועם ה' בשלום. היום שנכפל בו כי טוב שני פעמים, טו לחדש מנחם שנת כי עת'ה ה'רחיב ה' לנו ופרינו בא'רץ' [=תרצ"א]. הצעיר יחיא בן יחיא עומסי". כתב יד זה הוצע למכירה באתר מכירות מורשת, מכירה מס' 8 (מיום 18.1.2016), פריט מספר 369.

5 יצחק הלוי אב', איש ימיני, א, עמ' קנז-קנז [תשובה זו פורסמה קודם לכן: הנ"ל, תשובות מר' יח"ה, עמ' כט-לב]. וראה פנחס הלוי, כתרי התורה, עמ' לא, הערה יג.

6 חן, גנוזות ותשובות, עמ' ריח-רכד.

7 קרי, לפרשת המנהג המחודש בתימן בקריאת 'אשתיים' באל"ף נוספת ושווא נח בשי"ן.

8 בערב עיון שהתקיים לכבוד פרופ' ישראל ייבין ב"אקדמיה הלאומית הישראלית למדעים" ביום חמישי, כ"א בטבת תשס"ג / 26.12.2002.

9 במסגרת מאמר זה גם לא אעסוק במחלוקת הפנים-תימנית על אודות מהותו של השווא בפסוק 'משתיים עשרה רבו אדם' (יונה ד,יא), ועל מסורת תימן בעניין הדגש בתי"ו במילה 'משתי' (שופטים טז,כח) ועל השווא הנע בצירוף 'מה-שתי' (זכריה ד,יב).

אופן קריאת תיבת 'שתיים'

א. סמכותו של בן אשר

בטרם נציג את פרטי המחלוקת בעניין אופן קריאת תיבת 'שתיים' נקדים כמה מילים על סמכותו של בן אשר. החל מהמאה השתים-עשרה כל החכמים שעסקו בנוסח המקרא תיארו את 'נוסח בן אשר' כנוסח הסמכותי והמקובל. מן החכמים הבולטים שעסקו בנושא זה בימי הביניים יש להזכיר את הרמב"ם, הרד"ק ורבי מנחם המאירי; ובתחילת הזמן החדש גם רבי מנחם לונזאנו ור' ידידיה מנורצי.¹⁰

גם במסורת תימן רבה הייתה השפעתו של בן אשר. על גודל השפעה זו תעיד העובדה שבעקבות דברי הרמב"ם¹¹ על כתר בן אשר זנחו בני תימן את המסורת הבבלית שהיו אמונים בה מלפנים ועברו למסורת הטברנית, ויש מי שיגיד שאף עברו ל'נוסח בן אשר'.¹² בסופי התיג'אן נכתב: "הכל על תיקון הספר שהיה במצרים, שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים רבות כמו שהעתיקו". גם מכוח הערה זו היו שקשרו את התיג'אן התימניים עם מסורת בן אשר.¹³

כמו כן לא פעם ציין מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק" את כוח סמכותו של בן אשר כמכריע בענייני מנהג הקריאה בנושא ניקוד וטעמים. לשיטתו, זהו כוחם של התיג'אן המדויקים שהם משקפים את מסורת בן אשר. ראה למשל את הערותיו: "ונהוג כבן אשר",¹⁴ "ונהיגי כבן אשר".¹⁵ במקומות אחרים ניסח את דבריו בצורת כלל: "דלעולם התיגאן בסברת בן אשר אזלי",¹⁶ "דאזלי לעולם בשיטת בן אשר",¹⁷ "וזהו קריאת בן אשר דסוגיין כוותיה"¹⁸ ועוד.¹⁹ והשווה לזה את דברי מהר"י בשירי

10 ראה כהן, נצחוננו של ב"א, עמ' 255, הערה 1; הנ"ל, מבוא למהדורת הכתר, עמ' 43* ; שם, עמ' 94, הערה 83.

11 הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ח, ד.

12 עובדה שהתבררה כלא נכונה. ראה בן-נון, כתה"י התימניים.

13 על טיבה של הערה זו, ראה שם.

14 מבתינו (יהושע ט, יב).

15 כגעת (יחזקאל יז, י).

16 להרגך (שמ"א כד, י).

17 ויללת (ירמיהו כה, לו).

18 ביקרותיך (תהלים מה, י).

19 התייחסויות מעין אלו מצאנו בדברי מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק" גם ביחס להעדפת נוסח מערבאי בחילופי מערבאי ומדנחאי: "למערבאי דהלכתא כוותיהו ועיקר" (ילד – שמואל ב ו, כג), "למערבאי דסוגיין כוותיהו" (ליני – רות ג, יג), "סוגיין דעלמא אזלן כמערבאי כידוע" (שלהבתיה – שיר השירים ח, ו). אולם כידוע לא תמיד נוסח מערבאי משקף את המסורת הטברנית הידועה לנו ולא תמיד נוסח מדנחאי

שצוטטו על ידי מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק" על תיבת המדברים: ²⁰ "במחברת בן אשר ז"ל, המדברים – שווא שתחת המי"ם נח, ועל דקדוקו אנו סומכים". גם במקומות שנחלקו בן אשר ובן נפתלי היה חשוב למהרי"ץ להעמיד את נוסחת התיג'אן כבן אשר. במקומות שנוסחת התיג'אן תאמה את מה שנמסר בשם בן נפתלי דווקא, ניסה מהרי"ץ למצוא נוסח אחר שבו שיטותיהם הוחלפו, ולא נמנע מלהסתמך על נוסח החילופים המשובש שמופיע בדפוסים.²¹

וזאת יש לדעת, אמנם נכון שבתודעתם של העוסקים במלאכת המסירה בימי הביניים 'נוסח בן אשר' מזוהה עם הנוסח האידאלי, אך במציאות 'נוסח בן אשר' לא הונצח במיטבו ואידאל זה לא הוגשם מעולם²² – לא רק במרכזי המסירה בעולם היהודי בכלל אלא גם בתימן בפרט, כפי שהוכחתי באופן ברור במחקר מקיף שאני עוסק בו לאחרונה.²³ על כל פנים על רקע התפיסה שבן אשר הוא הסמכות המחייבת בתימן נוכל להבין יותר את הפולמוס המובא כאן, שבו רצו חכמים לתקן את נוסח קריאתם על פי בן אשר.²⁴

ב. הרקע לשאלה

הרב יחיא בסיס, מחכמיה הבולטים של העיר רדאע היה רגיל למסור שיעור בדקדוק ביום שישי בצהריים לאחר שהתפללו תפילת מנחה גדולה. לשיעור זה הצטרפו תלמידים מבתי כנסת שונים ברדאע. בשיעור למדו על הסדר ספרי דקדוק, ספר אחרי ספר.²⁵ באחד השיעורים, כשלימד הרב יחיא בסיס את ספר המכלול לרד"ק כסדר,²⁶ הגיע לקטע הבא:²⁷

משקף את המסורת הבבלית הידועה לנו. וראה ייבין, מסורת הלשון, א, עמ' 30–33; הנ"ל, המסורה למקרא, עמ' 115–117; עופר, המסורה הבבלית, עמ' 260–274; חיות, רשימות חילופים; ועוד.

20 שמות ו, כז.

21 ראה למשל את הערתו על ויללת (ירמיהו כה, לו).

22 ראה כהן, דפוסי המקרא; הנ"ל, קווי יסוד; הנ"ל, תת-שיטות; הנ"ל, נוסח המסורה; הנ"ל, מבוא למהדורת הכתר. וראה לוינגר, חשיבות כת"י; ייבין, המסורה למקרא, עמ' 10–11; גושן, האותנטיות, עמ' יד; ועוד.

23 בן-נון, כתה"י התימניים.

24 לדברי הרב עזריה בסיס נראה שהוויכוח התעורר בעיקר בעקבות דברי רד"ק ששימש כסמכות חשובה ומשמעותית בקרב אנשי רדאע.

25 כך שמעתי מהרב עזריה בסיס. והשווה לזה סדר לימוד נוסף שהזכיר עמיהוד (דברי חכמים, עמ' כ): "השיעור המעניין אשר קבע לעצמו מדי יום ביומו, הייתי אני ש.ע. [=שלמה עמיהוד] לומד אתו לפי הסדר שבספריית בית הכנסת. החל מסידור תפילת החודש, אשר לא פסח על אות כתובה בו [...], וכן הלאה בספרים נוספים, כגון מילון עברי מצויר, וספר מחברת המלים, וספר המערכת, בערך שבעה שמונה ספרים. כשהיינו מסיימים בקריאתם, ממשיכים בספרים הבאים אחריהם."

ועוד דע לך כי כל שו"א נע וסמוך לה אחת מאותיות בג"ד כפ"ת, האות ההיא אשר (הוא) [היא] מבג"ד כפ"ת תרפה [...] זולתי מלת שְׁתִּים, שְׁתִּי. לפיכך קורא בן אשר בראש המלה אל"ף קודמת כדי שתהיה השי"ן נחה,²⁸ והיא אות גרונית גנובה, כי כן קוראים אותה לפי שאינה נכתבת, וכן קוראים אנשי מזרח גם כן אֲשֵׁתִים, אֲשֵׁתִי [...].²⁹

הרב יחיא בסיס הסביר לציבור את דברי הרד"ק ואף ציין שכן מבואר במחברת התיג'אן העברית³⁰ ובמחברת התיג'אן הערבית.³¹ יש לציין שברד"ק מבואר שיש לקרוא אֲשֵׁתִים, אֲשֵׁתִי באל"ף המנוקדת בסגול אולם במחברות התיג'אן נכתב אֲשֵׁתִים, אֲשֵׁתִי באל"ף המנוקדת בפתח, בהתאם למסורת תימן שאינה מבחינה בין סגול ובין פתח.³²

אחד מלומדי השיעור שנמנה עם מתפללי בית הכנסת של הרב סלימאן חתוכה³³ קנה בדמים מרובים את 'מברך'³⁴ שלישי בפרשת וירא,³⁵ ובמקום לקרוא "ותהרין שְׁתִּי

26 כנראה היה זה סמוך לפרשת וירא כמו שנראה בהמשך.

27 רד"ק, מכלול, דף קמ ע"א.

28 יש לבאר שכן אשר לא הוסיף את האל"ף מכוח השאלה שהייתה לו כיצד התי"ו דגושה לאחר שווא נע. בן אשר נחשב לסמל המסורה ולא למתקן ומחדש חידושים מעצמו, ואכ"ל. ברור אם כן שהכוונה היא שלבן אשר הייתה מסורת קדומה להגות אל"ף נעלמת לפני המילה שתיים, ומסורת זו לא באה לידי ביטוי בסימני הניקוד שלפנינו, אך שרידיה נגלים בדגש שבת"ו. וזו כוונת רד"ק, שלפי דברינו תוכן מסורת קריאתו של בן אשר.

29 וראה גם רד"ק בפירושו לשופטים טז, כח.

30 חסיד וסיאני, מחברת התיגאן, עמ' סד.

31 פנחס הלוי, כתרי התורה, עמ' לא.

32 אחרים כתבו שהאל"ף מנוקדת בחיריק אֲשֵׁתִים, אֲשֵׁתִי. והעירני הרב י" ידידיה בוז הלשון: "אצל יהודי בבל נמצאת לפעמים הגייה מיוחדת לתנועות הקטנות חיריק חסר וסגול בהברה שאינה מוטעמת, בעיקר בהברה האחרונה במילה לאחר הטעמת מלעיל וכן בהברה הראשונה במילה כשהיא אינה מוטעמת. אופן ההגייה הוא חטוף וממוצע ונוטה מעט לשורק, בדומה להגיית האות i באנגלית במילים girl, bird והגיית הצירוף ea במילה earn. אמנם יהודי בבל אינם מבחינים בין "חיריק חטוף" ובין "סגול חטוף", כך שלמשל את השם "אֲפָרִים" הסגול באל"ף והחיריק ביו"ד הנהגים כחטופים נשמעים כאותה התנועה. הגייה חטופה זו נוהגת רק בחיריק וסגול ולא בפתח ובשאר התנועות הקטנות. יש לציין שהגייה כזאת אפשר למצוא אצל עוד עדות מעדות המזרח", עכ"ל. על כל פנים בדיון העוסק במסורת תימן אנקד את האל"ף בפתח אולם הוא הדין בסגול.

33 כפי ששמעתי מהרב עזריה בסיס היה זה אחד ממשפחת חתוכה, ולא הרב צדוק יצהרי כמו שנכתב בטעות אצל יצחק הלוי, איש ימיני, א, עמ' קנו, הערה 24 בשם "הערת ת"ח אחד". וראה שם שסבר שמחלוקת זו יצאה מהפלג הדרדעי, ולא היא.

34 כך שגור (בכתיבתם של בני תימן ובדיבורם) לקרוא לחלק בפרשה שהעולה קורא בעצמו. ראה רצהבי, אוצר לה"ק, עמ' 147.

בנות לוט מאביהן" (בראשית יט, לו) קרא "אֲשֵׁתִי בנות לוט". למותר לציין שכל הציבור גערו בקורא, אולם לא רק שהקורא לא תיקן את "טעותו" אלא אף חזר בהדגשה "אֲשֵׁתִי בנות לוט" (באל"ף המנוקדת בפתח). הרב חתוכה הבין שאין כאן טעות של שכחה או בלבול אלא קריאה מכוונת, והיסה את הציבור שלא יעירו לקורא שוב. לאחר מכן שאל הרב חתוכה את הקורא מדוע קרא אֲשֵׁתִי היפך המנהג. ענה לו הקורא שכך לימד הרב יחיא בסיס וכן כתוב ברד"ק ובמחברות התיג'אן.

לאחר התפילה באו כל המתפללים יחד עם הרב חתוכה לביתו של הרב יחיא בסיס לברר האומנם נכון הדבר שבשיעורו לימד שיש לקרוא אֲשֵׁתִי, אֲשֵׁתִים. השיב להם הרב יחיא בסיס שהם לומדים דקדוק על הסדר, והוא רק לימד את שיטת המדקדקים באופן תאורטי, אך מימיו לא אמר שיש לשנות את הקריאה המקובלת מדורי דורות.³⁶ למרות דברי הרב יחיא בסיס, חלק מהציבור ברדאע שראו שכך נזכר ברד"ק שינו את מסורתם והחלו לקרוא אֲשֵׁתִי, אֲשֵׁתִים. בין המשנים היו גם הרב סלימאן חתוכה, מתפללי בית הכנסת שלו, הרב צדוק יצהרי (שהתפלל בבית כנסת אחר) ואחרים.

ג. שאלה לחכמי צנעא ותשובתם³⁷

בשנת ה'תר"ץ (1930) נשלחה שאלה לרב יחיא בנושא קריאת תיבת שְׁתִים. אין אנו יודעים מי הם השואלים, וגם השאלה והתשובה אינן נמצאות בידינו, אולם אנו למדים על מציאותן מתוך דברי הרב יבי"ע והרב יחיא שיוזכרו לקמן. כנראה שהשואלים שאלו אם הם יכולים לקרוא אֲשֵׁתִים / אֲשֵׁתִים בתוספת אל"ף כדי שהשווא שבשי"ן יהיה נח ותהיה הצדקה לדגש שבתי"ו. הרב יחיא ענה להם בתקיפות ובנחרצות "לא שמענו ולא ראינו" כזאת קריאה. ובלשונו של הרב יבי"ע, הרב יחיא "שיבר מלעותם".

השואלים הבינו שהרב יחיא באמת לא שמע ולא ראה את שיטת המדקדקים, ולכן הם טרחו והעתיקו לו את דברי רד"ק, "מנחת שי" ומחברות התיגאן שמהם עולה שיש לקרוא אֲשֵׁתִים / אֲשֵׁתִים, ושאלו האם מותר להם לשנות את המסורת

35 על פי חלוקת התיג'אן. ויש להעיר שהמילה 'שתי' נזכרה כבר שלוש פעמים לפני כן במברך שני (יח, ט; יח, טו; יח, טז), אך כנראה שמאחר שהיה כהן, לא נותר לתלמיד שרצה לעשות פרובוקציות אלא לקנות את שלישי.

36 יש להעיר שקריאת אֲשֵׁתִי, אֲשֵׁתִים היא לא מסורת קריאה שהייתה מקובלת בתימן בתקופות קדומות כמו שכתב קאפח א', מנחת אהרן, עמ' 228, הערה 44, אלא היא מנהג חדש שהתחדש בתימן בעקבות דברי רד"ק וכנ"ל.

37 כאן המקום להודות ליואל אושרי שליבן אתי את אופן השתלשלות השאלות והתשובות כפי שעולה מהמכתבים. פירות דיונונו משוקעים כאן.

המקובלת.³⁸ את השאלה שלחו עם הרב יב"ע שימסור אותה לרב יחי"ה בדרכו לצנעא. גם שאלה זו לא נמצאת בידינו.³⁹ אולם כשהרב יב"ע העתיק לו למשמרת את תשובת הרב יחי"ה הוא הוסיף רקע לדברים במילים שלו ושם העתיק רק את דברי רד"ק אך גם ציין בקצרה את המקורות בדברי "מנחת שי" ומחברות התיג'אן, תיאר את השתלשלות העניינים וניסח בלשונו את עיקרי השאלה שהעביר לרב יחי"ה.

במקביל הכין הרב יב"ע שאלה דומה כדי לשלוח אותה לרב יחיא קאפח לשמוע מה דעתו בעניין. בשאלתו (שנמצאת לפנינו) העתיק הרב יב"ע רק את דברי רד"ק, וציין בקצרה את המקורות בדברי "מנחת שי" ומחברות התיג'אן (שראה בשאלת השואלים ששלחו בידו לרב יחי"ה). לאחר מכן שאל כך:⁴⁰

והן להוי ידע לך מרן מלכא, שקבלת הקריאה בידינו מאבותינו היפך זה. ועתה חדשים באו לשנות סדר הקריאה הקדומה. אכן שאלתי פה מפיק מרגליות, להורנו דרך ישכן אור, ואי אריך לשנות או לא אריך.⁴¹

ביום רביעי ג' באלול ה'תר"ץ (27.8.1930) כנראה כשהיה הרב יב"ע עוד בצנעא, הוא קיבל תשובתו השנייה של הרב יחי"ה לאותם שואלים, וארבעה ימים לאחר מכן, ביום ראשון ז' באלול ה'תר"ץ, קיבל הרב יב"ע את תשובתו של הרב יחיא קאפח שמוענה אליו. בסופו של דבר מעיון בשתי התשובות שנותרו בידינו (תשובת הרב יחי"ה השנייה ותשובת הרב יחיא קאפח) נראה שיש מעין שלושה תירוצים על עצם השאלה, כי את תשובת הרב יחי"ה השנייה ניתן לחלק לשני תירוצים, ותשובת הרב יחיא קאפח היא תירוצ שלישי.

תירוצ א – אין לשנות מהמנהג מכוח כלל דקדוקי.

תירוצ ב – המשנים לא הבינו את דברי המדקדקים.

38 ועוד הוסיפו לשאול בעניין ביטוי וי"ו מנוקדת בשורק בראש מילה.

39 ראה עמיהוד, חזון יב"ע, עמ' ה. וכן כתב יצחק הלוי אב', איש ימיני, א, עמ' קנג–קנד, סוף הערה 2 שהרב יב"ע "לא העתיק לשון השואלים, לא בשאלתם הראשונה ולא בשניה, שהרי רבינו יחיא כתב 'כי העתקתם דברי הרד"ק וצ"ל דברי הרב מנ"ש ולשון המחברת וכו', ואינם לפנינו", והדברים פשוטים. משום מה, חן, גנוזות ותשובות, עמ' רכב, הערה נד התייחס לדברי הרב יחי"ה הנ"ל שכתב שהשואלים העתיקו לו דברי המדקדקים, וכתב כך: "באיש ימיני חלק א' שם שלהי הערה ב' נקט דכוונתו לשאלה הראשונה שאינה לפנינו [...]". דבר זה לא נאמר באיש ימיני כמובן, שכן שם מבואר ששתי השאלות אינן לפנינו, והעתקת רד"ק והמדקדקים הייתה כתובה בשאלה השנייה. ממילא גם הסברו המובא שם בהמשך ההערה לא נכון.

40 חן, גנוזות ותשובות, עמ' ריט.

41 הוא לשון הגמרא בסוכה מד ע"ב: "אריך או לא אריך", ופירש רש"י שם: "טוב לעשות כן או לא. אריך לשון דבר הגון, ובעזרא [ד, יד] יש לו דומה, וערות מלכא לא אריך לנא למיחזי".

תירוצ ג – אין לשנות מהמנהג בעקבות כלל דקדוקי כי לכל כלל יש יוצא מהכלל.

הנה תמצית דבריו החריפים של הרב יחיא יצחק הלוי בתירוצו הראשון:

כמדומה לכם שאין אתנו ספרים ולא ידענו ספר. ולהשיב הטועים והשוטים אומר לכם כי לא חלק להם ה' בבינה [...] ואיה איפוא עיני העורים הרוצים לקרות בקהל רב אשתי אשתים באל"ף יוצא, ולהבעיר אש המחלוקת בבתי כנסיות [...] היפך קבלת קריאתנו דור אחר דור מפי חכמים וזקנים עד מרע"ה שלמד מפי הגבורה. ומי אלה השועלים קטנים אפרוחים שלא נתפתחו עיניהם, הבאים [לעשות]⁴² להם שם של גנאי בחסרון דעתם ומיעוט הבנתם. ישתקע הדבר ולא יאמר [...]. ומה לנו וללעגי השפה, בהיות שבזמן הזה הכל מודים בפה מלא כי לשונינו וקריאתינו הצח והבהיר בלי שום ספק.

על דבריו אלה נראה להוסיף שהסיבה שאין טעם לשנות מנהג קריאה מפני בן אשר, מחברות התיג'אן, הרד"ק, "מנחת שי" או כל מדקדק אחר היא מפני שממה נפשך מסורת תימן אינה כפופה לאף אחד מהמדקדים האלה, האמונים על טהרת המסורת הטברנית (ראה לקמן).⁴³

האמת שדי היה בתירוצ זה, אולם הרב יחיא יצחק הוסיף את תירוצו השני שבו טען שיש הבנה אחרת בדברי בעלי הדקדוק וכללם מחברות התיג'אן. לדבריו אין כוונתם להוסיף אל"ף היוצאת במבטא אלא רק להסביר את הדגש שבתי"ו כאילו יש אל"ף בראשה (אל"ף גנוב, אל"ף נעלם, ובערבית אל"ף מדגם). האל"ף נעלמת (או יותר נכון 'נאלמת') בקריאה כמו אל"ף של המילה בְּרִאשִׁית המשמשת אם קריאה ואינה מבוטאת בפועל. מאחר שאי אפשר לבטא קריאה זאת בכתב כתב הרב יחיא"ה שהדגים לרב יב"ע את אופן הקריאה בעל פה.

הרב אבירן יצחק הלוי⁴⁴ העיר בזו הלשון: "אפשר שאף רבינו יחיא לא גמר בדעתו שזהו פירוש 'אלף נעלם' בענייננו, ונדחק לפרש כן כדי להשקיט את המחלוקת ולהחזיק במנהג הפשוט ולא לשנותו". זאת אומרת, לדברי הרב אבירן, הרב יחיא"ה אמנם השיב תשובה עניינית-דקדוקית אך היא דחוקה. כמובן שהדוחק הוא להשוות את תוספת האל"ף שהזכירו המדקדים בתיבת אֶשְׁתִּים לאל"ף של

42 כן הגיה יצחק הלוי א', איש ימיני, א, עמ' קנו, הערה 25.

43 על אי-התאמת מסורת תימן למסורת בן אשר ולמחברות התיג'אן, ראה בן-נון, כתה"י התימניים. על אי-התאמת מסורת תימן לדברי הרד"ק ראה למשל ונקדש בכבדי (שמות כט, מג – מכלול, דף נה ע"א), וכל מקנן תזכר (שמות לד, יט – מכלול, נו ע"א), ועל יובל ישלח שרשוי (ירמיה יז, ח – מכלול, קנה ע"ב), וגדר אבניו (קהלת כד, לא – מכלול, קמט ע"א), ועוד רבים.

44 איש ימיני, א, עמ' קנה, הערה 23.

תיבת פְּרָאשִׁית. האל"ף בתיבת אֶשְׁתִּים מניחה את השווא שאחריה בשי"ן לעומת האל"ף שבתיבת פְּרָאשִׁית שהיא נחה לגמרי.

אמנם נראה שאדרבה, הרב יחי"ה אכן גמר בדעתו שזה פירוש 'אל"ף נעלם'. הרב יחי"ה הבין שהמדקדקים לא התכוונו כלל לאל"ף עיצורית (המנוקדת בפתח או בסגול) אלא לתנועת עזר בלבד הבאה לפני השי"ן וגורמת לשווא שבה להיות נח, שֶׁפֿ-ים. כשראה הרב יחי"ה שהשואלים הבינו שהאל"ף עיצורית נתן להם דוגמה קיצונית של אל"ף נחה. אולם מבחינת "עיצוריותה", תנועת עזר זו היא ממוצעת בין אל"ף עיצורית (כמו אֶמְרָתִי) ובין אל"ף נחה (כמו פְּרָאשִׁית), והיא עונה על ההגדרה של "אל"ף גנובה", "אל"ף נעלמת". כאמור לעיל, מאחר שאי אפשר לבטא קריאה זאת בכתב הדגים הרב יחי"ה לרב יבי"ע את האל"ף הממוצעת (הנעלמת, הגנובה) בעל פה.⁴⁵

זאת אומרת השואלים והרב יחי"ה הבינו אפוא בצורה שונה את דברי המדקדקים המניחים את השי"ן. השואלים סברו שיש להוסיף אל"ף עיצורית המנוקדת בפתח (כנראה כך הבינו מהרב יחיא בסיס), ולפי זה המילה שתים מחולקת לשלוש הברות: אֶשְׁ-תֿ-ים, ואילו הרב יחי"ה סבר שלפני השי"ן יש רק מעין תנועת עזר שֶׁפֿ-ים. שתי ההבנות הללו מעוגנות בדברי המדקדקים הקדמונים ולשתי ההבנות הללו יש השפעה על הטעמת המילה שתים בשני פסוקים (כמו שאציין לקמן).⁴⁶

למעשה, בהנחה שהשאלה שנשאל הרב יחי"ה זהה או לכל הפחות דומה לשאלה שנשאל הרב יחיא קאפח, תשובתו של הרב יחי"ה אינה עונה כלל על השאלה. השאלה הייתה אם יש לקרוא כמנהג השגור או יש לקרוא כדברי רד"ק הסובר שיש לקרוא אֶשְׁתִּים – בתוספת אל"ף ובשווא נח תחת השי"ן, כדי להצדיק את קיום הדגש שבתי"ו. בדברי הרב יחי"ה יש התייחסות רק לאל"ף שלפי דבריו אינה מבוטאת בפועל אלא נאלמת (=נעלמת). אך השאלה בעינה עומדת, אם ניתן לקרוא כמדקדקים שהניחו את השווא מכוח האל"ף הנעלמת (תהיה היעלמותה אשר תהיה) וכך יובן הדגש שבתי"ו. גם לאחר תשובת הרב יחי"ה מסורת תימן עדיין מקיימת שווא נע בשי"ן, ואילו במדקדקים מבואר שהשווא הוא נח. לנקודה זו הרב יחי"ה לא התייחס כלל.⁴⁷

45 ראה חן, גנוזות ותשובות, עמ' רכב–רכג, הערה נט שעמד על עומק דברי הרב יחי"ה אל נכון.

46 ראה ייבין, כתר אר"צ, עמ' 215–216.

47 כמובן שלא ייתכן לומר שלדעת הרב יחי"ה יש לבטא את השווא שבשי"ן כשווא נח אף על פי שהוא בראש מילה, לא רק מפני שזה נגד הדקדוק אלא בעיקר מפני שזה נגד המנהג הרווח שעליו הוא מגן בכל עוז.

ויש להעיר שעל הפסוק וְבָאִילָם שְׁתִּים עֲשֹׂרָה (במדבר לג, ט) כתב מהרי"ץ בשם מהרי"ב: "ספרים אחרים שְׁתִּים עֲשֹׂרָה (מהרי"ב)". על דברי מהרי"ץ העיר הרב יואב פנחס הלוי כך:

והטעמת תיבת שתיים בשופר ותיבת עשרה בתריין טרסין הוא ע"ד הזרות, שהרי אין דרך השופר הולך לבוא קודם הטרס אלא אם היה משרת יחיד ובאות הראשונה דוקא ולא בשניה, כנודע. ואם נצרך לבוא באות שניה ייהפך לאזלא ואחריו יבוא טרס אחד ולא תריין טרסין.

למעשה אם נבין היטב את שיטות המדקדקים באופן ביטוי המילה שְׁתִּים, נראה שאין זרות בהטעמה אלא בסך הכול ההטעמה משקפת הגייה שונה. הטעמת שְׁתִּים עֲשֹׂרָה היא לכאורה על דרך הזרות כי לפי כללי ההטעמה בפסוק זה שופר הולך יכול לבוא רק במילה המוטעמת בראשה, ומאחר שכאן תיבת 'שתיים' אינה מוטעמת בראשה (אלא באות השנייה שלה) היה צריך לבוא אזלא, וממילא גם תיבת 'עשרה' הייתה צריכה להיות מוטעמת בטרס בהתאם, שְׁתִּים עֲשֹׂרָה. כך הוא הדבר בהטעמת שְׁתִּים (ויקרא כג, יז) בטעם יתיב.⁴⁸ היתיב כאן הוא לכאורה על דרך הזרות כי לפי כללי ההטעמה יתיב יכול לבוא רק במילה המוטעמת בראשה, ומאחר שכאן תיבת 'שתיים' אינה מוטעמת בראשה (אלא באות השנייה שלה) היה צריך לבוא פשטא (כלומר תריין פשטין), שְׁתִּים.

זאת אומרת בשני הפסוקים ההטעמה אינה תקינה אלא אם כן נניח שהשי"ן מבוטאת בשווא נע כמנהג תימן השגור או לחילופין אם נסביר שהשי"ן מנוקדת בשווא נח ולפניה יש אות אל"ף עיצורית. אולם אם נסביר שהשי"ן מנוקדת בשווא נח ולפניה אין אל"ף עיצורית אלא רק תנועת עזר, הרי ההטעמה בשתי המילים תקינה – גם השופר הולך במילה שְׁתִּים וגם היתיב במילה שְׁתִּים באים כדין כי המילים מוטעמות בראשן.⁴⁹

48 בספר החילופים (עמ' טז) מבואר שכן אשר וכן נפתלי הסכימו על הטעמת המילה ביתיב ולא בפשטא אלא שנחלקו על מיקומו של היתיב. לפי בן אשר מיקומו לפני השווא ולפי בן נפתלי לאחריו (לפני הפתח של התי"ו). אגב יש להעיר שדברי רז"ה (צוהר התיבה, תחילת פרק 'תיבת השו"א'; בניין שלמה, דף לח ע"ב–לט ע"א) שכביכול נחלק בן נפתלי על בן אשר בעניין הוספת האל"ף לפני השי"ן, אינו מדויק. יתרה מכך, עניין זה לא נמנה ב"ספר החילופים" שהוא למעשה הרשימה המוסמכת ביותר שבידינו לחילופי בן אשר וכן נפתלי. יוני וורמסר העוסק ב"משנתו הדקדוקית של ר' זלמן הענא" מסר לי שגם בעניין תיבות הפותחות באחד מהצירופים כ"ג, כ"ב, כ"פ הסמוכות לאהו", סבור רז"ה בטעות שהמחלוקת בדיגוש או בריפוי האות כ"ף היא מחלוקת עקרונית בין בן אשר וכן נפתלי, ולא היא, ואכמ"ל.

49 ראה ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 86, הערה 3*; ייבין, כתר אר"צ, עמ' 215–216; אלדר, הוריית הקורא, עמ' 165–166.

בארבעה עשר תיג'אן קדמונים (מלפני כ-500 שנה) של בניה הסופר ובניו שבדקתי מוטעם שְׁתִּימָל לצד שְׁתִּימָל עֲשִׂיָה. זאת אומרת התיג'אן משקפים מצב כלאיים. כיוון שההטעמות השונות תלויות בהגיית השי"ן בתיבות שְׁתִּימָל, שְׁתִּימָל, ברור שהזרות היא לא בהטעמת שְׁתִּימָל עֲשִׂיָה, אלא בחוסר האחידות בהטעמת התיג'אן בשני הפסוקים.

על כל פנים, הרב יחיא קאפח כתב תירוץ שלישי. הוא לא כתב במפורש שאין להוסיף אל"ף על פי הדקדוק, אך מדבריו ברור שגם הוא מסכים למנהג הרווח שכן תכלית תשובתו היא שאין לתמוה על הדגש בתי"ו ואלו דבריו:

וכללים הללו שאמרו שכל שוא נע אחריו רפה וכל שוא נח אחריו דגש, על הרוב דברו, ויש שיצאו מן הכלל [...], והכל כפי הנאות בקריאה שתהיה עריבה, וכך אמרו חז"ל אין למדים מן הכללות אפי' במקום שנאמר בהם חוץ.

גם בהמשך התשובה לאחר שעסק בשיטת מהרי"ץ בתרין פשטין סיכם הרב יחיא קאפח: "ובכל אלו הענינים אמרו מאן דבעי למהוי חסידא ליקיים מלי דאבות".

ד. מעשה בנוכחות הרב יחיא קאפח

פחות משנה וחצי לאחר כתיבת התשובות, בשבת האחרונה בחייו של הרב יחיא קאפח (פרשת ויצא, י"א בכסלו ה'תרצ"ב / 21.11.1931),⁵⁰ קם אחד העולים לתורה ועשה מעשה בנוכחותו של הרב יחיא קאפח כדי לברר שוב מה דעתו בעניין. ייתכן שהקורא בתורה לא שמע על תשובתו של הרב יחיא קאפח, וייתכן ששמע אך לא השתכנע, ורצה לראות הלכה למעשה עד כמה הרב יחיא קאפח היה נאמן לתשובתו. מעשה זה נכתב על ידי הרב שלום קרח ב"איגרת בוכים":⁵¹

בשעת קריאת ספר-תורה העולה המשלים⁵² בקראו 'ויבא לבן באהל יעקב' וכו', קרא 'ובאהל אֶשְׁתִּי האמהות' באלף קלה, והציבור החזירוהו לקרות 'שתי האמהות' כהוגן, ולא רצה לחזור וגערו בו הרבה, ועכ"ז לא רצה לחזור, כוונתו לידע מה יאמר הגאון בה. ויעמדו בשתיקה שעה מועטת, עד שגער בהם הרה"ג וא"ל: 'מה טיבה של שתיקה זו?', לפי

50 תיאור מפורט (ממקורות שונים) של שבת זו תמצא אצל פרחי וסרי, פטירת הישיש.

51 קטע זה נשמט מהמהדורה הנדפסת, ופורסם אצל קאפח א', מנחת אהרן, עמ' 228, הערה 44; פרחי וסרי, פטירת הישיש, עמ' 113–122, הערה 36. בימים אלה שוקד ד"ר אורי מלמד על מהדורה מלאה וביקורתית של חיבור זה על פי כתב היד המקורי שיצא מתחת ידי המחבר.

52 משלים הוא כינוי לעלייה האחרונה בפרשת השבוע. וכן הוא לשון הרמב"ם, הלכות תפילה יב, יז. וראה רצהבי, אוצר לה"ק, עמ' 174.

שהיו מתלחשים והוא כבר כבדו קצת אזניו מזוקן. וחזר המשלים וקרא כהוגן. ואחר תפלת מוסף פתח להם זה הקורא משלים 'מחברת התיגאן' העברית והערבית, והראה להם שכן משפטה 'אשתי' באלף קלה. ולקחו זמן עד בוא הרב הגאון בצהרים, וישאלו את פיו. ולא ידעו כי יבוא עת הצהרים וכבר הוא מעותד להקביל פני שכינה, ולא ישמעו עוד את דברי פיו הערבים.

זאת אומרת, לדברי הרב שלום קרח לא הייתה שום התייחסות עניינית מצד הרב יחיא קאפח בשעת קריאת התורה, ובסופו של דבר חזר העולה לקרוא כהוגן. לאחר התפילה כשראו המתפללים את דברי מחברות התיגאן, החליטו שמאחר שלא קיבלו מענה ותגובה מהרב יחיא קאפח יחכו עד הצהריים וישאלו את פיו במפורש.

ר' מרדכי יצהרי, ציין גם הוא את הסיפור הנ"ל.⁵³ לדברי יצהרי, בעל המעשה היה אביו, הרב צדוק יצהרי שהתארח באותה השבת בעיר צנעא.⁵⁴ לדברי יצהרי כך היה סיפור המעשה:

בין שבעת המברכים (העולים לתורה), היה צ. [=צדוק יצהרי, וכן בהמשך. אב"ן] שקרא ה'משלים' (שביעי) וידוע הוא כמדייק בקריאתו. כאשר קרא הפסוק והגה את תיבת 'שתי' שבמשפט 'ובאהל שתי האמהות',⁵⁵ בא' גנובה, החזירו החזן להגותה כפי שהיא כתובה, אולם צ. לא הסכים לחזור כדרישת החזן. מהר"י קאפח אישר שאכן צ. דייק בהגייטו, ולא נותר לחזן אלא לוותר על דרישת התיקון.

53 ראה יצהרי, חיים סוערים, עמ' 122; הנ"ל, פרקים, עמ' 311.

54 הרב שלום קרח (איגרת בוכים, עמ' נג-נד) כתב שבפטירת הרב יחיא קאפח הודמנו אנשים מחוץ לצנעא מתלמידיו ומקורביו של הרב, ושם הוא הזכיר את הרב חיים בן חיים קאפח מירים ואת הרב יכ"ע מרדאע. הרב שלום קרח אף סיפר מה הן הסיבות שהביאו אותם לצנעא וכיצד גלגל ה' את הדבר שיהיו עם מורם ורבים בשעת פטירתו. בכתב היד יש תוספת שנשמטה מהדפוס, ובה מוזכר שגם הרב צדוק יצהרי [=צאלח אלצ'אהרי] היה באותה השבת. וכך נכתב שם: "אמנם במציאות היקר כ' [בוד] צאלח ׳ מ"ו סאלם אלצ'אהרי שצ"ו תלמידו של הרה"ג, חבירו של מ"ו יחיא אלעמיס נ"י, לא נדע הסבה [כלומר לא נדע מה הסיבה שהביאה אותו לצנעא. אב"ן]. אבל תודות לאל במציאותו, באשכבתיה דרבי. כי הגיע ממנו תועלת גדולה לכ' [בוד] הרה"ג, כי הוא עשה עצמו כאחד מבני הבית של הרה"ג, וקיבל את המנחמין בסבר פנים יפות, והטריח עצמו בהוצאת כסף לצורך הסעודות כל משך ימי האבל ביום ובלילה. ועוד הזיל כסף מכיסו לסייע בסעודת ההבראה של הרה"ג שעושין אחר ד' ימי האבל לכבודו של מת. ועוד תועלויות אחרות אין כאן מקום להאריך בהם". כאן המקום להודות ליוסי פרחי שמסר לי צילום קטע זה מתוך כתב היד.

55 בראשית לא, לג.

לפי גרסה זו של הסיפור הרב יחיא קאפח "אישר" את קריאתו של הרב יצהרי. כלומר, הייתה אמירה מעין 'הניחו לו, לקריאה זו יש מקור בדברי המדקדקים'.⁵⁶ אך גם לפי דבריו לא הייתה אמירה שכך צריך לקרוא או שזו הקריאה המדויקת. ואדרבה תשובתו הכתובה הנ"ל מוכיחה שסבר שיש לקרוא כמנהג השגור, וכן נהגו תלמידיו ונכדו הרב יוסף קאפח, ולא עלה על דעת אחד מהם לקרוא אֶשְׁתִּים.

ה. אחריתה של המחלוקת

לדברי הרב עזריה בסיס, סופה של הפרשה היה כשאביו הרב יחיא בסיס מצא התייחסות לסוגיה בספר "ערוגת הבשם"⁵⁷ אשר לו.⁵⁸ לדברי "ערוגת הבשם" הסיבה שהתיי"ו דגושה במילה שְׁתִּי היא לא מפני שיש אל"ף נחה לפניו אלא זהו חריג דקדוקי (כמו שכתב הרב יחיא קאפח בתשובתו) הנובע מבידול משמעות. ללא הדגש בתי"ו, המילה שְׁתִּי הייתה נשמעת כמו שְׁתָּה מלשון שתייה ולכן הדגישו את התי"ו כדי שתהיה הבחנה בין לשון שתייה ובין 'שם המספר'. כנראה שלפי הסבר זה נצטרך לומר בדוחק שלאחר שהתי"ו הודגשה במילת שְׁתִּי היא הודגשה גם במילת שְׁתִּים ובכל הטיותיה. הרב יחיא בסיס הראה זאת למתפללי בית כנסת חתוכה והם חזרו בהם, לרבות הרב חתוכה שהשתכנע שיש מקור למנהג הקריאה המפורסם והרווח.

דברי "ערוגת הבשם" נכתבו בפרק חמישי העוסק "בדיני השוא ורעיו ודיני קריאתם":⁵⁹ "ואחר שְׁבָא נע יבא לעולם רפה חוץ משתים ומשתי אולי להבדילם משתה אדו' [ני] לשון שתייה". דברים אלו הועתקו גם על ידי הרב שאול הכהן בספרו

56 וראה קאפח א', מנחת אהרן, עמ' 228, הערה 44 שכתב שגם הוא קיבל במסורת שבעל פה שזו הייתה תגובתו של הרב יחיא קאפח.

57 ספר "ערוגת הבשם" חובר על ידי רבי שמואל ארקולטי (איטליה, ר"צ–שע"א / 1611–1530), ונוצר על ידי מהרי"ץ כמה פעמים ב"חלק הדקדוק" (בראשית לא, כז; דברים כח, כט; ועוד). המהדורה שהגיעה לתימן והייתה לפני מהרי"ץ (כפי שעולה מציוני הדפים שציין מהרי"ץ בשמואל ב כב, מ) ואף לפני הרב יחיא בסיס הייתה מהדורת ונציה שס"ב–שס"ג.

58 ספר זה נמצא ברשות בנו, הרב עזריה בסיס. ספר זה הגיע לרב יחיא בסיס מבלי דף השער, ולקח זמן עד שהרב יחיא בסיס הצליח לזהות ששמו הוא "ערוגת הבשם". בתחילת ספרו כתב הרב יחיא בסיס כך: "זיכני הי"ת [=ה' יתברך] ויתן לי גם את זה הספר הנקרא שמו ערוגת הבושם. הוא ברחמי יזכני לעסוק בו לעשות נ"ר [=נחת רוח] לפני. ויזכני לזרע של קיימא בנים זכרים לעבודתו ויראתו. כ"ד [=כזה דברי] הקונה זה הספר סנדלא דחכימא יחיא בן לא"א [לאדוני אבין] יחיא בסיס יש"ל [=ינון שמו לעולם] ס"ט [=סיין טין] שנת עד אשר תפ'ר'ה' [=שנת תרפ"ה / 1925–1924]". את דברי הפתיחה שכתב רבי יחיא בסיס על ספר מנורת המאור אשר לו פרסמתי במנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב, באדיבותו של הרב איתמר בסיס. כאן המקום להודות לו על אשר חשף בפניי את אוצרותיו המרובים ואף מאפשר לי לעיין בהם לצורכי עבודתי ומחקריי.

59 דף טז ע"ב. כאן המקום להודות לרב עזרא קרח שאיתר את דברי "ערוגת הבשם" שנעלמו מעיניי.

"לחם הביכורים"⁶⁰ וזה לשונו: "והמדקדקים לא כתבו כן אלא כדי שלא יתערב עם לשון שתיה, ור"ל שבלשון שתיה הניחוהו רפה כדינו, ובלשון שְׁתִּים שמו בו דגש קל להבדיל ביניהם".⁶¹

יש לציין שאת הדעה שיש לקרוא אֲשֵׁתִים כדברי מחברת התיג'אן שמענו גם מחכם תימני שעלה לארץ מצפון תימן. בחוברת "בית זכריה"⁶² ציין עמיאל רצאבי כמסיח לפי תומו כמה מחלוקות בענייני גרסה בין אביו ובין סבו. אחת המחלוקות היא בעניין אופן קריאת תיבת 'שתי', 'שתים'. הרב חיים מדהלה (יליד חידאן)⁶³ שבצפון תימן) סבר שהשווא שבשי"ן נח כמבואר במחברות התיג'אן ששם מבואר שיש לקרוא אֲשֵׁתִי, אֲשֵׁתִים באל"ף נעלמת. לעומתו סבר חתנו זכריה רצאבי (יליד סְעוּאן שלייד צנעא) שיש לקרוא שְׁתִּי בשווא נע תחת השי"ן כמנהג הרווח בקהילת תימן.⁶⁴ לדברי עמיאל רצאבי נראה שסבו לא חידש מעצמו מסורת זו כבר בצפון תימן וגם לא כאן בארץ. לדבריו ייתכן שזו המסורת שקיבל מרבותיו כבר בצפון תימן.

לאחר בדיקה עם חכמים הבקיאים במסורת צפון תימן בכלל וחידאן בפרט נראה ברור שמסורת קריאת אֲשֵׁתִי לא נשמעה מעולם בתחומם (בין באל"ף עיצורית כמו

60 עמ' רז-רח. ויש להעיר שחלק נכבד מספר "ערוגת הבשם" הועתק על ידי הרב שאול הכהן בספרו "לחם הביכורים", ואכמ"ל.

61 הסברים נוספים לדגשות התיג'אן תמצא בהמשך דברי לחם הביכורים, ובדברי הרב נאמ"ן שהובאו שם בהערה 332. אגב יש לומר שהסברים מעין אלו לצורות חריגות שנוקדו בשונה מהמקובל כדי להבדיל בין שתי תיבות בעלות משמעויות שונות הם מקובלים אצל המדקדקים, כגון המילה תפאר במשמעות פֶּאֶרָה (=ענף) שנוקדה בפתח כדי להבדילה מהמילה תפֶּאר שיהא מלשון כבוד (ראה רד"ק, ספר השרשים, ערך 'פאר', עמ' תקעב), השם תמנע שהייתה פילגש אליפז נוקד בפתח (בצורת הקשר, שהרי בצורת הפסק תמיד מנוקד בקמץ) כדי להבדילו מתמנע שהיה מאלופי עשו (בן-דוד, מאמר פליאה, עמ' קפד, אות כו), ועוד.

62 למקור חשוב זה הגעתי דרך הפניה שציין יצחק הלוי, איש ימיני, א, עמ' קנג, הערה 2: "בקריאת תיבה זו, נחלקו באופן שונה בק"ק סְעוּאן, ראה בספר בית זכריה, עמ' 18, הערה 23". אמנם דבריו לא מדויקים. דבר ראשון, המחלוקת לא הייתה בק"ק סְעוּאן. המחלוקת הייתה בשכונת שעריים בעיר רחובות באחד המפגשים בין זכריה רצאבי (יליד סְעוּאן שעלה ארצה בשנת 1924 כשהוא בן עשר) לבין חמיו, הרב חיים מדהלה (יליד צפון תימן שעלה ארצה בשנת 1908). דבר נוסף, אין מדובר במחלוקת "שונה" אלא מדובר באותה המחלוקת בדיוק כפי שנכתב שם במפורש. לבקשתי הדגים לי עמיאל כיצד בדיוק קרא סבו, ואכן מדובר בהוספת תנועת עזר מעין אל"ף נעלמת כפי שנקטו חלק מהמדקדקים וכפי שהבין הרב יחי"ה. לפי זה ניתן לומר שאף שהמחלוקת זהה (אם לקרוא שתים או אשתים) בכל זאת היא מעט שונה באופן הביצוע של אשתים כנ"ל. כאן המקום להודות לעמיאל רצאבי על הפרטים שסיפק לי אודות ראש משפחתו בכלל ועל מסורתו הלשונית בפרט.

63 יותר מדויק לומר בְּבִלְ יֶאֱנַח.

64 יש לציין מה שנזכר שם בשם ד"ר יצחק גלוסקא שגם בשכונת מחנה יהודה בפתח תקווה היו שהגו את המילה כדברי מחברת התיג'אן.

ברדאע ובין בתנועת עזר כדברי הרב יחי"ה וכפי שקרא הרב חיים מדהלה).⁶⁵ וזאת יש לדעת כי לרב חיים מדהלה היו עוד כמה מסורות קריאה מיוחדות שלפחות אחת מהן היא מסורת קריאה שלדבריו הייתה נהוגה בבית הכנסת בית אלשיך (בעניין געיות). מסורת כזו בוודאי לא הגיעה עם הרב חיים מדהלה מצפון תימן. נראה אפוא שהיו לפחות שתי מסורות שקלט הרב מדהלה עם בואו לארץ ישראל, ומסתבר שאחת מהן היא מסורת קריאת אֶשְׁתִּי, אֶשְׁתִּים שקיבל אותה מחכם אחר שחידש אותה מדעתו בעקבות דברי המדקדקים. לדברי נכדו, ייתכן מאוד שהיה זה בשנים הראשונות לאחר שעלה ארצה והתיישב בירושלים (בסילואן).

ו. ההסבר הדקדוקי

למעשה כבר מדקדקי ימי הביניים נדרשו להסבר הדקדוקי של הצורה שְׁתִּים. בין המדקדקים ניתן למנות את רד"ק,⁶⁶ הרב אברהם אבן עזרא,⁶⁷ רבי שלמה אבן פרחון,⁶⁸ רבי יונה אבן ג'נאח,⁶⁹ רבי תנחום הירושלמי,⁷⁰ הרב אברהם דה-בלמש⁷¹ ואחרים. ועליהם ניתן להוסיף גם את הרב שאול הכהן.⁷² ההסבר המקובל הוא שהדגש שבתי"ו נוצר בעקבות הידמות מלאה (אסימילציה) של הנו"ן השורשית. תהליך זה מוכר לנו בעיקר מגזרת פ"נ: נִפְלָל < פָּל. גם כאן הנו"ן השורשית הידמתה לצורן הנקבה תי"ו. לשון אחר, המילה שְׁתִּים משתלשלת ובאה מהצורה המקורית *שְׁתִּיתִים.⁷³

לפי הסבר זה היינו מצפים למעבר הבא: *שְׁתִּיתִים < שְׁתִּים. כיצד אם כן הגיעה הצורה שְׁתִּים? היו שהסבירו שהמשך התהליך *שְׁתִּיתִים < שְׁתִּים נובע מהיקש (אנלוגיה) לצורת הזכר שְׁנִים. הבעיה העיקרית בהסבר זה שקשה להסביר איך הדגש החזק שהיה במילה *שְׁתִּים הפך לדגש קל במילה שְׁתִּים. קשה לומר שדגש קל זה הוא שריד אטימולוגי מהדגש החזק המקורי.⁷⁴

- 65 גם פרופ' שלמה מורג, החוקר הגדול של מסורתם הלשונית של יהודי תימן לא ציין בספריו ובמאמריו מסורת מיוחדת למילה זו. ראה נוימן, הצורה שתיים, עמ' 304, הערה 60.
- 66 רד"ק, מכלול, דף קמ ע"א; ספר השרשים, ערך שני"ה, עמ' תשצה.
- 67 אבן עזרא, ספר צחות, דף מ ע"א.
- 68 פרחון, מחברת הערוך, ערך שני"ה, דף עא ע"א.
- 69 אבן ג'נאח, ספר השרשים, ערך שני"ה, עמ' 525.
- 70 שי, תרי-עשר, עמ' 128.
- 71 דה-בלמש, מקנה אברם, פרק "המסילה עשרים ושש".
- 72 הכהן, לחם הביכורים, עמ' רז-רח.
- 73 הכוכבית מציינת שהצורה הסמוכה לה היא צורה משוחזרת שאין לה תיעוד.
- 74 על בעיות נוספות בהסבר זה, ראה נוימן, הצורה שתיים, עמ' 296.

במחקר החדש⁷⁵ מקובל להסביר שהצורה שְׁתִּים ובכללה הדגש שבת"ו הם תולדה של מחלוקת בין מסורת הכתיב ובין מסורת הקריאה. לצד מסורת הכתיב המייצגת את הצורה *שְׁתִּים (שבמקורה הייתה *שְׁתִּים כנ"ל) עמדה מסורת הקריאה *אֲשִׁתִּים או *אֲשִׁתִּים.⁷⁶ על כל פנים, מאחר שהנקדנים לא יכלו לשנות את הכתיב הם הלבישו עליו את הניקוד שבפיהם *שְׁתִּים עם תנועת עזר תחילית של סגול. תנועה זו נקראת אל"ף גנובה, אל"ף נעלמ"ת כנזכר לעיל. צורה זו שעוד הייתה קיימת בזמן בן אשר הפכה במשך הזמן לצורה שְׁתִּים.

אופן קריאת 'כל גיא ינשא'

א. היר"ד של 'סגול מלא' במסורת טבריה

מחלוקת נוספת שהתעוררה ברדאע היא באופן קריאת המילה 'גיא' בפסוק 'כל גיא ינשא' (ישעיה מ,ד).⁷⁷ כדי להבין את צדדי השאלה יש להקדים הקדמה קצרה.

במסורת הניקוד הטברני אות יו"ד (רפה כמובן) הבאה לאחר צירי או לאחר סגול משמשת אם קריאה ואינה יוצאת במבטא בדיוק כמו אות יו"ד רפה הבאה לאחר חירק. מטבע הדברים יו"ד זו גם אינה מנוקדת. לעומת זאת, אות יו"ד הבאה לאחר תנועת קמץ או פתח יוצאת במבטא ומנוקדת בשווא.⁷⁸ השווה למשל את המילים מִיֵּטב, פְּנִיךָ לעומת לִילָה, בְּיָתָהּ. במה דברים אמורים, כשהיר"ד היא לא האות האחרונה במילה. אולם כשהיר"ד היא האות האחרונה במילה היא לעולם לא תנוקד בשווא, בין כשהיא מבוטאת (בְּנִי) ובין כשהיא אינה מבוטאת (בְּנִי). כללים אלו פשוטים וברורים לכל בר בי רב האמון על מסורת הניקוד הטברני.

בכל המקרא יש בסך הכול 3,204 היקרויות של 'סגול מלא'⁷⁹ על פי ההתפלגות הבאה:

2,107 – לפני כינוי הנוכח. כלומר לפני כ"ף סופית קמוצה, יָד, כגון אֱלִיף (בראשית ו,כ).

75 סיכום השיטות תמצא אצל נוימן, הצורה שתים. את הפתרון המצוין בהמשך תמצא שם, עמ' 301–302.

76 שרידים למסורת קריאה זו מתקופת הגאונים מצא ד"ר אורי מלמד בקטעי הגניזה הקהירית, ואף הראה אותם בהרצאתו הנ"ל.

77 פסוק זה שגור בפי הציבור מהפסטרט ואתחנן, הנקראת גם 'הפסטרט נחמו', פסוק ד.

78 אין במקרא דוגמות ליר"ד מצעית המופיעה לאחר התנועות חולם או שורק.

79 סגול שאחריו יו"ד לא מבוטאת המשמשת אם קריאה נקרא 'סגול מלא'. בכלל זה גם סגול שאחריו אות אל"ף נחה, כגון וַתִּקְרָאנָה (ויקרא י,ט), אך אין הוא קשור לדיוגנו.

961 — לפני כינוי הנסתר. כלומר לפני ה"א קמוצה, יָה, כגון פְּנִיָּה (בראשית לח, טו). ובכלל זה מילה אחת שנוספה בה אל"ף סופית וְאַתִּיקָיָה (יחזקאל מא, טו), שפירושה וְאַתִּיקָיָה, כלומר והאתיקים שלה.

132 — פעלים בגזרת ל"י ל"א נוכחות ונסתרות, נָה, נָה, כגון תְּהִינָה (ויקרא כג, טו), תְּהִינָה (בראשית מא, לו). ובכלל זה שתי מילים שנדגשה בהן הנו"ן (לחסרון המושא הישיר) תְּעִינָה (שופטים ה, כט), תְּרָאִינָה (מיכה ז, י).

3 — שלוש פעמים מופיע הסגול המלא לפני כינוי המדברים במילה הארמית עֲלִינָא (עזרא ד, יב; ד, יח; ה, יז).

1 — פעם אחת מופיע הסגול המלא במילה גִּיא (ישעיה מ, ד).

יוצא אם כן, שהיו"ד של 'סגול מלא' מופיעה רק כיו"ד הרבים (או לפני כינויים או בגזרות), וגם שם היא מופיעה תמיד לפני אות המנוקדת בקמץ. החריג היחיד הוא במילה 'גיא', שבה היו"ד היא לא יו"ד הרבים.

אם נבדוק את כל היקרויותיה של המילה 'גיא' במקרא נמצא שהיא מופיעה 35 פעמים. כשהגימ"ל מנוקדת בקמץ גִּיא (2 היקרויות)⁸⁰ או בפתח גִּיא (9 היקרויות)⁸¹ היו"ד יוצאת במבטא כדינה. כמו שנזכר לעיל, מאחר שהיו"ד היא לא האות האחרונה במילה היא גם מנוקדת בשווא. אולם כשהגימ"ל מנוקדת בצירי גִּיא (23 היקרויות)⁸² או בסגול גִּיא (היקרות אחת)⁸³ היו"ד אינה יוצאת במבטא, כדינה. מסיבה זו היו"ד אינה מנוקדת בשווא, וכן כתבו באופן פשוט גדולי המדקדקים.⁸⁴

עד כאן ציינו את אופן הקריאה לפי מסורת הניקוד הטברני שבה אין עיצור שאינו מבוטא ואינו מנוקד בסימן כלשהו (אלא אם כן הוא בא בסוף מילה ממש). בפועל, יש חפיפה וזהות בין מסורת תימן ובין מסורת טבריה בהגיית 3203 מתוך 3204 ההיקרויות של 'הסגול המלא',⁸⁵ וכן ב-34 מתוך 35 ההיקרויות של תיבת 'גיא'.

80 דברים ג, כט; דברי הימים א ד, לט.

81 במדבר כא, כ; דברים ד, מו; שמואל א יז, ג; שם יז, ג; ירמיה ב, כג; נחמיה ב, יג; שם ב, טו; שם ג, יג; דברי הימים ב כו, ט.

82 שמואל ב ח, יג; ישעיה כב, א; שם כח, א; שם כח, ד; ירמיה ז, לא; שם ז, לב (2 היקרויות); שם יט, ב; שם יט, ו (2 היקרויות); שם לב, לה; יחזקאל לט, יא; שם לט, טו; זכריה יד, ד; שם יד, ה; תהלים כג, ד; שם סב; נחמיה יא, ל; דברי הימים א ד, יד; שם יח, יב; דברי הימים ב יד, ט; שם כה, יא; שם כח, ג.

83 ישעיה מ, ד.

84 ראה למשל אבן ג'נאח, ספר השרשים, ערך 'גיא', עמ' 91; רד"ק, מכלול, דף קעט ע"ב–קפ ע"א; ועוד רבים אחרים.

85 נראה שבקריאת תיבת עֲלִינָא מסורת תימן אינה מבטאת את היו"ד כדיו"ד הרבים וכמו אלפי המילים שנזכרו לעיל. אמנם כאשר למדתי את ספר עזרא עם ר' אברהם צדוק (בן יוסף צאלח הזהב) והיה קורא

רק בהיקרות אחת מסורת תימן מקיימת מסורת קריאה שונה. היקרות זו היא הדוגמה היחידה של תיבת 'גיא' שבה הגימ"ל מנוקדת בסגול בפסוק הבא: **כָּל־גֵּיאַ יִנְשָׂא** (ישעיה מ,ד). בפסוק זה מסורת תימן מבטאת את הו"ד אף על פי שהיא מופיעה לאחר סגול ואף על פי שהיא אינה מנוקדת בשווא.

ב. דיון בתכתובת רבני תימן

לעת עתה לא ידוע לנו מי עורר את המחלוקת, אם היה זה השואל, הרב סלימאן חתוכה שהתעורר על כך מדעתו, או מישהו אחר עורר אותו לנושא כפי שהיה בפולמוס בעניין 'שתיים'.⁸⁶ מה שידוע לנו הוא מה שנותר בכתובים מהשנים ה'תרע"ב–ה'תרע"ג.

שאלת הרב סלימאן חתוכה – הרב חתוכה פנה בשאלה לחכמי צנעא – הרב אהרון כהן, הרב יחיא קאפח והרב יחי"ה. נוסח השאלה לא נמצא בדינו, אולם מתשובת חכמי צנעא ניתן להבין ששאלת הרב חתוכה הייתה כיצד יש לנהוג בקריאת תיבת 'גיא' בפסוק **כל גיא ינשא**. מצד אחד קיבלנו מאבותינו לקרוא 'גיא' בהוצאת הו"ד, משל היה כתוב ***גֵּיאַ**. מצד שני עינינו הרואות שאין שווא תחת הו"ד (כלומר נכתב גֵּיאַ), ולפי זה אין הו"ד יוצאת במבטא, וכן כתב רד"ק⁸⁷ שהו"ד נחה. נמצא שמסורת אבותינו טעות היא.

אתי בעל פה את הקטעים הארמיים בדניאל ובעזרא קיבלתי ממנו באופן ברור שיש לקרוא את תיבת **עֲלִינָא** בהוצאת הו"ד בשלוש היקרויותיה כאילו נכתב ***עֲלִינָא**, וכן קיבל ממנו במפורש ידידי הרב יאיר חג'בי. לאחר מכן התוודעתי להקלטה ב"מרכז למסורות קהילות ישראל" של הרב יהודה תם שגם הוא קרא כך בשלוש הפעמים. לצערי, הרב יוסף צובירי לא התייחס לתיבה זו בחיבורו "מסורת מדוייקת" (כתב יד), ולעת עתה איני מוצא ברשימותיי התייחסויות לקריאת תיבה זו מפי הרב חיים בן מוסא צאלח (מגדרה), הרב עזרי בן חיים צאלח (מהרצלייה) ור' יוסף בן אברהם קארה שגם אתם למדתי את דניאל ועזרא (עובדות אלו כנראה מצביעות על כך שהם לא ביטאו את הו"ד כמתבקש). טרם הגיעו אליי עוד הקלטות מזקני תימן נוספים, כך שאיננו יודעים אם מסורת זו היא נחלת כלל הציבור, אם שתי מסורות הילכו בתיבה זו, או שמא שני זקני תימן ששמעתי משקפים מסורת יחידאית שלא הייתה נחלת הכלל בתימן (וכך נראה לי). הקריאה המצופה היא **עֲלִינָא** ללא הוצאת הו"ד, לא רק מפני שזו יו"ד הרבים אלא מפני שכך שגור בפינו בארמית של תרגום אונקלוס ותרגום יונתן בן עוזיאל – **עֲלִינָא**. ואולי שני העדים קראו ***עֲלִינָא** בהשפעת השפה הערבית השגורה בדיבורם היומיומי שבה הו"ד מבוטאת במילה המקבילה.

86 קשה לומר שמחלוקת זו נוצרה גם היא בעקבות שיעור הדקדוק של הרב יחיא בסיס שכן בשנת תרע"ג היה הרב יחיא בסיס פחות מגיל 17.

87 מכלול, דף קעט ע"ב–קפ ע"א.

תשובת חכמי צנעא – סמוך לראש השנה⁸⁸ השיבו חכמי צנעא לרב חתוכה תשובה מפורטת. את תשובת חכמי צנעא ניתן לחלק לכמה סעיפים:

א. מדברי רד"ק עולה שהסיבה שאין היו"ד יוצאת במבטא לאחר צירי וסגול היא מפני קושי המבטא, מה שאין כן בקמץ ופתח שאין בעיה לבטא אחריהם יו"ד. כל זה מתאים למבטאם של אותם המדקדקים שאצלם תנועת הסגול דומה לצירי. אולם למבטאנו שתנועת הסגול דומה לפתח, היו"ד שאחרי הסגול צריכה לצאת במבטא בדיוק כמו שהיא יוצאת לאחר פתח.

ב. בכתב יד אחד נמצא מנוקד 'כל גַּיָא ינשא' הגימ"ל בפתח והיו"ד בשווא כמו שאר גַּיָא שבמקרא, הרי לנו שמסורת תימן נמצאה מעוגנת בכתב יד.

ג. גם ללא הסבר אין לשנות מהמנהג, וכל המשנה ידו על התחתונה, ובפרט שגם המדקדקים עצמם חלוקים בכל מיני עניינים.

תגובת הרב סלימאן חתוכה – בידינו תגובה שהגיב הרב חתוכה בנושא. כפי שאציין לקמן התגובה כוללת התייחסות מסודרת לכל סעיף וסעיף משלושת הסעיפים הנ"ל שנזכרו בתשובת חכמי צנעא. על כרחנו הנמנע הוא אחד משלושת חכמי צנעא שענו את התשובה הראשונה. קשה לומר שהתשובה ממוענת לחכם אחר שכתב אותה התשובה בדיוק. ברם, משום מה התגובה ממוענת לחכם בשם 'חיים'.⁸⁹

כידוע, בפי ההמון מקובל לתרגם את שם 'יחיא' ל'זכריה', וכן התפרסם 'רבי יחיא טביב' כ'רבי זכריה הרופא'. מהרי"ץ השיג על כך וכתב: "וכן ראינו טועים [...] מי ששמו יחיא מכנים לו שם זכריא. וזה הבל וכזב אין בו טעם וריח".⁹⁰ לשיטתו של מהרי"ץ יש לתרגם את השם 'יחיא' ל'חיים', וכן מצאנו לחכמי תימן שנקראו בשמות יחיא וחיים במקביל.⁹¹ לכן, צריך לומר שהתגובה נכתבה לאחד מבין שני חכמי צנעא שחתמו על התשובה הראשונה ונקראים בשם יחיא: הרב יחיא קאפח או הרב יחיא

88 כך אנו למדים מחתימת התשובה שבה נכתב "כתבתו בסה"ח [=בספר החיים] ובס'פר] הזכרון ובס'פר] מחילה וסליחה וכפרה ותזכו לשרו"ט [=לשנים רבות ומועדים טובים]".

89 כמובן שיש לקחת בחשבון שמאחר שאין לנו העותק בכתב ידו של הרב חתוכה, אלא רק העתק שלו, לא יימנע שנפלו כמה טעויות בהעתקה. לפי זה ייתכן שבמכתב המקורי נכתב 'יחיא', והמעתיק שינה ל'חיים'. לדברי הרב אורן שאער ייתכן שיש כאן משחק מילים – חיים בראשי תיבות: 'יחיא משה יצחק' בסיכול אותיות.

90 פעולת צדיק, א, סוף סי' קה, עמ' קא; שם, סי' קו, עמ' קג; שם, ג, סי' צו, עמ' עד. וראה קרר י', משכיל דורש, עמ' לח.

91 ועיין בהרחבה במאמרו של רצהבי "גלגולי השמות יחיא, זכריה וחיים", בתוך: רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 6–9. על השם "חיים" המשולב בשמות ספריו של מהרי"ץ ראה רצהבי, תורתן, עמ' סב; הנ"ל, במעגלות, עמ' 8; הנ"ל, מבואות; הנ"ל, מהרי"ץ וחיבוריו; יצחק הלוי ש', מבוא, עמ' ג; גברא, מהרי"ץ, עמ' 90; ועוד.

יצחק הלוי. הבעיה היא ששני החכמים מוכרים בשם 'יחיא' אבל על אף אחד מהם לא ידוע לנו ממקום אחר שכונה בשם 'חיים'.⁹²

נראה שבשם 'חיים' התכוון הרב חתוכה לרב יחיא יצחק הלוי. אם נפרש שתגובה זו נכתבה לרב יחיה נבין שני דברים: דבר ראשון, נבין את כל רצף המכתבים. בתחילה הרב חתוכה שלח לחכמי צנעא ובהם הרב יחיה ואלה השיבו לו (סמוך לראש השנה). הרב חתוכה לא הסכים עם התשובה וכתב תגובה לרב יחיה (בשבוע של פרשת כי תשא). לרב יחיה לא היה פנאי להגיב, והוא כתב מכתב קצר לרב חתוכה (בשבוע של פרשת ויקרא). לאחר מכן הרב חתוכה צירף את תשובת חכמי צנעא יחד עם דברי הביקורת שלו שטרם קיבל עליהם מענה, ושלח את הכול לחכמי תימן שבירושלים ואלה התייחסו בתשובתם (מתאריך כ"ז במרחשוון ה'תרע"ג) לכל טענותיו ששלח לרב יחיה [=חיים] וטרם קיבל מענה. דבר נוסף, אם נפרש שמכתב התגובה נכתב לרב יחיה נוכל להבין מדוע חכמי תימן שבירושלים שקיבלו את תשובת חכמי צנעא כתבו שקיבלו את "יקרת מכתביו הנעימים עם תשובת הרבנים הג' [אוננים] ובראשם הרה"ג כמוהר"ר יחיא משה יצחק שליט"א אב"ד מקודש דק"ק צנעא ואגפיה העי"א". נראה שהסיבה שהרב יחיה הוזכר לבדו היא מפני שמתוקף תפקידו כרב ראשי הוא היה הדומיננטי מן החותמים על התשובה, ומסיבה זו הרב חתוכה שלח את התגובה אליו דווקא. גם הביטויים החריפים הם ראיה נסיבתית לכך שהכותב הדומיננטי היה הרב יחיה שמתוקף תפקידו דאג לסתום פרוצות, כפי שמצינו בעניין 'אשתי' לעיל.

הרי תגובת הרב חתוכה לרב חיים [=יחיה] שבה התייחס לכל סעיף וסעיף מתשובת חכמי צנעא.

א. גם לדידן שאנו מבטאים את הסגול כמו פתח, עדיין ללא שווא היו"ד לא מבוטאת. אם תרצה לומר שיו"ד שאחרי סגול יוצאת במבטא (גם ללא שווא), לא יובן למה היא לא יוצאת במילים צִאֲיָנָה וְרִאֲיָנָה, בְּכִינָה, יְמִיךְ.

92 במבט ראשון לכאורה נראה שהמילה "ישיש" המופיעה בתגובת הרב סלימאן חתוכה במשפט הראשון "ישיש וזקן החכם השלם" רומזת לרב יחיא קאפח, אך מאידך, לא ברור אם נקרא כך בפי תלמידיו כבר בסביבות שנת ה'תרע"ג כשהוא בערך בן 63, [שכן מקובל לציין את שנת ה'תר"י (1850) כשנת הולדתו. לדיון בדעות אחרות ראה קאפח א', עיונים, עמ' 126, הערה 6; יצחק הלוי אב', איש ימיני, ג, עמ' תצא—תצג]. עוד יותר תמוה לומר שהכוונה לרב יחיה שהיה אז בן 45–46, [שכן מקובל לציין את לידתו בשנת ה'תרכ"ז/ה'תרכ"ח (1867/1868)]. ראה יצחק הלוי אב', איש ימיני, ג, עמ' תמב—תמה, הערה 4. על כרחנו המילה "ישיש" כאן במשמעות של זקן — זה שקנה חכמה, כמו שכתוב בישישים חכמה (איוב יב, יב).

ב. מה שנמצא ספר שבו נוקד 'כל גִּיָּא ינשא', כנראה הסופר "התאים" את הטקסט שהעתיק למסורת הקריאה השגורה בפיו ולכן הוסיף מדעתו שווא ביו"ד. אין ללמוד מכאן שאליבא דאמת צריך לבטא את היו"ד. לכל היותר יש מכאן ראייה שסופר זה ביטא את היו"ד.

ג. יש ראייה מהמסורה שממנה משמע שהיו"ד נחה בין בצירי ובין בסגול (על הערה זו ראה לקמן).

ד. למדנו מהמעשה עם יואב בן צרויה שפעמים שיבוש בקריאה משתמש והופך לדבר קבוע: "שבשתא כיון דעאל עאל" (ראה בבא בתרא דף כא ע"א וע"ב). זאת אומרת, הרב חתוכה מונע מראש את כל התשובות העונות שזו היא מסורת אבותינו, ושאיין לשנות ממנהג אבותינו.

תשובת הרב יחי"ה – הרב יחי"ה לא הגיב באופן ענייני על דברי הרב חתוכה. הרב יחי"ה רק ציין שיש הרבה ראיות על ביטוי היו"ד אך אין לו פנאי לכתוב אותן כעת. ולמרות דברי הרב חתוכה שייתכן ומקור המנהג הוא ב"שבשתא כיון דעאל עאל", שוב מסיים הרב יחי"ה שאין לשנות את קבלת הקריאה וכל המשנה ידו על התחתונה.

תשובת חכמי תימן שבירושלים – כאמור לעיל, מאחר שהרב חתוכה לא קיבל מענה על טענותיו הוא שלח את תשובת חכמי צנעא עם תגובתו לחכמי תימן שבירושלים. אלה האחרונים השיבו לו בכ"ז במרחשוון ה'תרע"ג. תשובת חכמי תימן שבירושלים לא עומדת לעצמה, אלא היא למעשה רק המשך והשלמה לתשובת חכמי צנעא שנשלחה אליהם מהרב חתוכה. לפיכך תכלית תשובתם הייתה עניינית-דקדוקית ונועדה רק לענות על תגובת הרב חתוכה. מסיבה זו גם לא היה צורך לטרוח לכפול שוב עניינים שנזכרו בתשובת חכמי צנעא ובכלל זה לשונות חריפים הסוברים שאסור לשנות המנהג.

החותמים על התשובה הם: הרב דוד בן סעיד קאפח, הרב שלום בן יוסף עראקי כ"ץ והרב חיים בן סעדיה [דמתין].⁹³ לחתימתם צירפו חותמת עגולה שבה נכתב:

93 תרל"ט-תרע"ז / 1879-1916, דמת-ירושלים. עלה לארץ בשנת תרמ"ו-תרמ"ז (1886-1887) ונשא לאישה את סלמאה לבית פֶּלֶב (פֶּלֶב). נהג לחתום את שמו בקיצור חס"ד (חיים סעדיה דמתין). פרטים על שנת לידתו ועלייתו לארץ ידועים לנו בוודאות מתוך רשימת עולי תימן שם הוא נזכר בשם 'חיים סבאטי' (ראה טובי, הקהילה התימנית, עמ' 284, והערה 24). את הרשימה המעודכנת על חייו תמצא אצל טובי, הרב חיים דמתי. ויש להעיר שבלוח קרן בית הלוי (טבת ה'תש"ס) נכתב בטעות שהוא נולד בשנת תרל"ג (1873) ועלה לארץ בשנת תר"ן (1890) ועל דבריו התבססו גברא (אנציקלופדיה, א, ערך 'דמתי, חיים בן סעדיה', עמ' 95) ויצחק הלוי (איש ימיני, ד, עמ' יא). טובי וסרי (ילקוט תימן, ערך 'שבטיאל, יצחק', עמ' 290) ציינו שהוא היה מעולי תרמ"ב. כמו כן יש להעיר שהאלמנה לולו (!) אשת חיים דמתי הנזכרת במפקד בני הקהילה בשנת תרס"ח (טובי, הקהילה התימנית, עמ' 306) לא הייתה אשתו כפי שלכאורה

"חותם בית דין הצדק דק"ק התימנים יכב"ץ בתוככי ירושלים ת"ו". יש להעיר שכמו שציינו מלומדים⁹⁴ ההרכב העיקרי של בית הדין היה: הרב שלום אלשיך, הרב אברהם אלנדאף והרב שלום בן יוסף עראקי כ"ץ. אולם בעניינים אחרים אנו מוצאים הרכבים אחרים בשיתופם של זקני העדה וחכמיה: הרב חיים בן סעדיה דמתי (אסבאט), הרב דוד בן סעיד קאפח, הרב יוסף בן סעדיה צפירה⁹⁵ ואחרים.

הנה תמצית תשובת חכמי תימן שבירושלים (חילקתי אותה לסעיפים).

א. לאחר חיפוש בספרי המדקדקים נמצא שבספר "תלמוד לשון עברי" צוין שיו"ד אחרי צירי לא מבוטאת, אבל יו"ד שאחרי שאר התנועות מבוטאת פרט ליו"ד המשמשת לכינוי הרבים. משמע שבמילה גיא היו"ד מבוטאת כמנהג תימן.

ב. השאלה ממילת צאינה וחברותיה מתורצת גם היא על פי דברי "תלמוד לשון עברי". הסיבה ששם היו"ד נחה היא שיו"ד זו משמשת לכינוי הרבים.

ג. ברם, על פי ההגהה שבגיליון ספר "תלמוד לשון עברי" יוצא שכל יו"ד שאחרי סגול אינה מבוטאת, כולל 'כל גיא ינשא'. לפי זה אין לחלק בין צאינה ובין גיא ובשתייהן היו"ד צריכה להיות לא מבוטאת.

ד. צריך לומר שכנראה הסיבה שאבותינו קראו גיא ביו"ד מבוטאת היא מפני שמצאו ניקוד שווא בספריהם.

ג. הערת המסורה שציין הרב חתוכה

הרב חתוכה ציין שמצא "במסורה רבתא מערכת גימל" הערת מסורה העוסקת בתיבת גיא דנן. "מסורה רבתא" או "מסורה גדולה" היא למעשה אוסף הערות מסורה שריכוז יעקב בן חיים אבן אדוניוהו בסוף מהדורת "מקראות גדולות" שלו (ונציה רפ"ד – רפ"ה / 1524–1525) ממה שמצא בגיליונות כתבי היד המקראיים שהיו לפניו⁹⁶ במטרה שישמשו מעין קונקורדנצייה להערות מסורה.⁹⁷ גינצבורג שאסף גם הוא הערות מסורה על סדר האל"ף בי"ת ציין הערה זאת בערך 'גיא'.⁹⁸ בהערותיו בחלק

נראה מההפניה לעמ' 306 המופיעה במפתח שמות האנשים תחת השם 'דמתי, חיים סעדיה (אסבט)' (טובי, הקהילה התימנית, עמ' 325).

94 ראה למשל טובי, הקהילה התימנית, עמ' 203.

95 בימים אלו אני כותב עליו מאמר מיוחד שיתפרסם בקרוב.

96 כידוע, כתבי היד שהיו בתחומי הגיאוגרפי של יעקב בן חיים היו כתבי יד אשכנזיים ואיטלקיים.

97 לדברי כהן (מבוא למהדורת הכתר, עמ' 9*), 'מסורה רבתא' שימשה כעין מילון לערכי המסורה. ויש להעיר שגם מהרי"ץ ציין את "מסורה רבתא" כמה פעמים בחיבורו "חלק הדקדוק". ראה למשל בראשית יח, טו; שם לא, כז.

98 גינצבורג, מסורה, א, עמ' 208.

האנגלי ציין גינצבורג⁹⁹ שמצא הערה זו רק במהדורת מקראות גדולות ולא בשאר כתבי היד שבדק.

מלומדים רבים עמדו על כך שלא כל הערת מסורה נחתמה בחותמת סמכות של בעלי המסורה. הערות רבות משובשות ולא מוסמכות – לא רק מאלה שהועתקו בגיליונות כתבי יד שאינם מדויקים אלא גם מאלה שהועתקו בכתבי יד מעולים, ועל כן יש לבדוק כל הערה לגופה. על כל פנים זו לשון ההערה:

גיא ב' פתח'יני]. חד כתיב ה' וחד כתיב א'. וסימני'ך]:
 כל גיא ינשא (ישעיה מ,ד)
 ויאמר אלי גה גבול (יחזקאל מז,יג)

המסורה מונה שני פסוקים שונים וכותבת שהמכנה המשותף שלהם ששניהם פתחין אלא שההבדל הוא בכתב: זה גיא באל"ף וזה גה בה"א. מהערה זו הסיק הרב חתוכה ששניהם שווים מבחינת הקריאה וכל ההבדל הוא רק בכתב. וממילא אם בפסוק אחד נכתב גה ללא ביטוי היו"ד, מן הסתם גם במילה גיא הקריאה שווה ללא ביטוי היו"ד.

המעייין בפסוק ביחזקאל יראה ששם נכתב גה גבול – הגימ"ל מנוקדת בצירי, ואם כן פסוק זה אינו דומה לפסוק כל גיא ינשא, שבו הגימ"ל מנוקדת בסגול. הרי לנו שהפסוקים שונים לא רק בכתב אלא גם בניקוד. לפי זה, נשמטה הוכחתו של הרב חתוכה.

אולם קודם לכן יש להבין את ההערה עצמה. בדרך כלל במסורה (הטברנית כמובן) שם הניקוד 'פתח' משמש גם במשמעות פתח וגם במשמעות סגול,¹⁰⁰ אבל אף פעם לא במשמעות צירי. כיצד אם כן נכתב "ב' פתחין" כשלנגד עינינו האחד סגול והאחר צירי. כדי להבין את הערת המסורה צריך להכיר את חילופי הנוסחאות שבכתבי היד העתיקים. מסתבר שהייתה נוסחה בכמה כתבי יד זה גבול בזי"ן המנוקדת סגול.¹⁰¹ וגם את המילה 'גה' הכתובה בספרים אחרים היו פרשנים שפירשו במשמעות 'זה' על פי חילופי זי"ן וגימ"ל כמו שכתבו רש"י, רד"ק על אתר ואחרים.

רק על רקע כתבי יד שבהם נכתב כל גיא ינשא לצד גה גבול (בסגול) ניתן להבין את הערת המסורה.¹⁰² לדברי המסורה יש שתי מילים המנוקדות בפתח, כלומר בסגול, הנהגות באופן זהה – האחת נכתבה בה"א והשנייה באל"ף. מהערת מסורה זו אכן ברור שהמסרן לא ביטא את היו"ד בפסוק 'כל גיא ינשא', אך לא ניתן להביא

99 מסורה, ה, עמ' 242.

100 שהרי סגול נקרא גם בשם 'פתח קטן' כידוע.

101 רשימות כתבי יד המקיימים נוסחה זו תמצא במהדורות התנ"ך של קניקוט וגינצבורג.

102 ראה גינצבורג, מסורה, ה, עמ' 242.

מהערה זו ראייה למסורת תימן, שכן הערה זו לא מתאימה למסורת תימן בניקוד הגימ"ל ביחזקאל.

דברי הרב יבי"ע – נראה שהרב יבי"ע התוודע למחלוקת זו והנציח לעצמו את דעתו בעניין. דברי הרב יבי"ע צולמו בסוף תאג' "תורה הדורה". גם הוא סבר שהיו"ד יוצאת במבטא, והוא הסתמך על כל הספרים שכתבי יד, על התיג'אן ועל המכלולות, וכן על מילון העברי ששם נכתב גי'א ביו"ד עם שווא. לאחר מכן ציין הרב יבי"ע דוגמות מפסוקים שבהם נכתב גי'א בפתח וביו"ד עם שווא.

זאת אומרת גם הרב יבי"ע סבר כמו חכמי צנעא וחכמי תימן שבירושלים אלא שבדבריו יש שתי נקודות חשובות: האחת, להבדיל מחכמי צנעא שמצאו ספר אחד שבו היו"ד מנוקדת בשווא ולהבדיל מחכמי תימן שבירושלים שלא ראו כזה ספר אך העלו השערה שכך נמצא בספרי תימן הישנים – הרב יבי"ע כתב בנחרצות שכן מופיע בכל התיג'אן. המעניין הוא שלדברי הרב יוסף צובירי ב"מסורת מדויקת" (הפטרת ואתחנן, פסוק ד) בכל התיג'אן אין כל שווא תחת היו"ד, וכן משמע מדברי חכמי צנעא, מדברי חכמי תימן שבירושלים ומדברי הרב חתוכה. כדי לבדוק את הסתירה בין החכמים בדקתי גם אני בכמה תיג'אן וספרי הפטריות קדומים (מלפני כ- 500 שנה),¹⁰³ והנה בכולם אין שווא ביו"ד וזה לא כדברי הרב יבי"ע. וכן ראיתי בהערה (כתב יד) של הרב עזריה בסיס¹⁰⁴ שתמה על דברי הרב יבי"ע וכתב: "ולפלא, שבכל ההפטרות כת"י אין שווא ביו"ד, וכן בתנ"ך לניגוד כתר תורה, וכן בכתר תורה ארם צובה אין השווא הזה, ולא ידעתי איזה תיג'אן הוא מתכוין". על כרחנו נראה שהרב יבי"ע לא התכוון לתיג'אן ולספרי הפטריות קדומים אלא לפרשיות וספרי הפטריות מאוחרים יותר, ואכן בחלק מאלה מצאנו שווא ביו"ד.¹⁰⁵

103 ביניהם כתבי יד של בניה הסופר ושני בניו ועוד כתבי יד קדומים מאותה התקופה. ראה למשל הפטרות כת"י בניה הסופר (בידיים פרטיות); תורה והפטרות כת"י דוד בן בניה, ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 34°5840, מספרו במתכ"י B 182 ('כתר חבשוש'); הפטרות כת"י דוד בן בניה, לונדון – הספרייה הבריטית Or. 1470, מספרו במתכ"י 5977; תורה והפטרות כת"י יוסף בן בניה, לונדון – אוסף דוד סופר 6, לפני מונטריאול, אוסף יהודה אלברג 282, מספרו במתכ"י 40474, 72148; תורה והפטרות לסופר לא ידוע, לונדון – הספרייה הבריטית Or. 2364; קטלוג מרגוליות מס' 91; מספרו במתכ"י 6031; ואחרים.

104 הערה זו נכתבה בגיליון העתק תשובת חכמי תימן שבירושלים שהעתיק אביו בתחילת ספר "ערוגת הבשם".

105 הספר הקדום ביותר שבו מצאתי שווא ביו"ד הוא פרשה כתב יד של מעורר בן סעדיה פתיחי חמאמי (נכתבה בשנת תנ"ט 1699) ברשות שגיב מחפור.

גם מה שציין את המכלולות כנראה שהתכוון לכתבי יד של ספר המכלול, ששם הסופר הוסיף שווא ביו"ד כפי מנהג הקריאה, אך ברור שלדעת הרד"ק היו"ד לא יוצאת במבטא וכמו שכתב במפורש וכן נוקד אל נכון בדפוסים.

ד. העולה מהתכתובת

אם נסכם את הדיון עד עכשיו בצורה אובייקטיבית נגיע למסקנה הבאה: למרות הצהרתו של הרב יחי"ה "כי רבו כמו רבו הראיות על קריאת תיבת גיא, כי היוד יוצאת במבטא" טרם נמצאה אפילו ראיה משכנעת אחת. תשובות חכמי צנעא נדחו על ידי הרב חתוכה וגם חכמי תימן שבירושלים לא הצליחו למצוא הסבר ענייני-דקדוקי המניח את הדעת. עם כל זה, חכמי תימן היו נחרצים שלא לשנות את מסורת קריאתם (אף על פי שאין כאן שינוי משמעות).¹⁰⁶

אביא כאן ריכוז של כמה לשונות חריפים שחזרו במכתבי חכמי צנעא:

וּתִכַּף נִפְתָּה לִבְבָּכֶם לַעֲזוֹב קִבְּלַת אֲבוּתֵינוּ, וְחִשְׁבַּתְּ אֹתָהּ לַטָּעוֹת גְּדוֹלָה וְשִׁגְגָה, וְלֹא שִׁמַּתָּם אֶל לִבְכֶּם [...] וְדִי בִזָּה הָעֵרָה לַמִּבִּין וְחִסִּיד הַמִּקְיִים מְלֵי דַאבוּת, אֶל תִּשְׁכַּח וְאֶל תֵּט מֵאֲמָרֵי קִדְמוֹנֵנוּ וְקִבְּלַתְּ, וְאֵל תִּבּוֹז כִּי זָקְנָה אֲמִיךְ, וְכֹל הַמִּשְׁנָה יָדוּ עַל הַתַּחֲתוֹנָה, כִּי לֹא יָדְעוּ וְלֹא יָבִינוּ עָלֵי מָה אֲדִנְיָה הִטְבְּעוּ. וְאֵינן לָנוּ לְזוֹת מִקְּבִלַת אֲבוּתֵינוּ מִפְּנֵי אִיזָה דִּקְדוּקָה שֶׁנִּמְצָא בְּדִבְרֵי הַמְּדַקְדָּקִים [...]. וְאֵנוּ אֵינן לָנוּ אֲלֵא מָה שֶׁקִּבְּלָנוּ מֵאֲבוּתֵינוּ, וְלֹא קִטְלִי קָנָא בִּאֲגָמָא נִינְהוּ. וְכַמֵּאֲמָרֵם ז"ל, מֵאֵן דְּבַעֵי לְמִיָּהוּי חִסִּידָא לִיקְיִים מְלֵי דַאבוּת.

ובתשובת הרב יחי"ה לבדו:

וְכֹלל גְּדוֹל אֲנִי אוֹמֵר עֵתָה, כִּי יִהְיֶה מָה שִׁיְהִיָּה, לֹא נִכּוֹן לִשְׁנוֹת קִבְּלַת הַקְּרִיָּאָה [...]. ע"כ בְּשׁוּם פָּנִים לֹא נִשְׁמַע לְדִבְרֵי שׁוּם מוֹרָה בְּאִיזָה שִׁינּוּי, וְכֹל הַמִּשְׁנָה יָדוּ עַל הַתַּחֲתוֹנָה.

ה. הסבר למנהג בני תימן המבטאים את היו"ד במילה 'גיא'

כידוע שתי מסורות ניקוד שימשו בתקופה הקדומה – האחת המסורת הבללית שבה הניקוד הוא עליון, השוואים הנחים אינם מסומנים, אין חטפים, וכל שווא הוא שווא נע; וחברתה המסורת הטברנית – המסורת המוכרת לנו היום.¹⁰⁷ בתקופה הקדומה

106 וכן כתב הרב עזריה בסיס בתשובה שנזכרה לעיל: "וצ"ע, כי נראה ברור שצדק מעלת הרב מו"ר סלימאן חתוכה זצ"ל". אמנם כפי שאציין לקמן ברור שהרב עזריה בסיס עצמו לא שינה את מסורתו מכוח הקושי.

107 סיכום קצר על ההבדלים בין המסורות ראה בן-נון, הניקוד, עמ' 469–470; הנ"ל, טעמי המקרא.

נהגה בתימן המסורת הבבלית ורק לאחר תקופת הרמב"ם (במאה השלוש-עשרה בערך) החלו לעבור בהדרגה למסורת הטברנית. מעבר זה כלל את גניזת כתבי היד הבבליים הקדומים של המקרא והעתקת כתבי יד טברניים חדשים תמורתם.

סופרי תימן שהיו אמונים על מסורת הניקוד והטעמים הבבלית החלו להעתיק סימני ניקוד וטעמים מספרים חדשים שקיבלו מחוץ לתימן אף על פי שהם לא ידעו מה משמעות הסימנים וכיצד הם באים לידי ביטוי בקריאה. כלומר, למרות רצונם של בני תימן לקבל עליהם את מסורת טבריה הם לא קיבלו בצורה מושלמת ומדויקת, ומחוסר ברירה הם החילו עליה את המסורת הבבלית שעליה היו אמונים.

עניין זה מוכח בתחומים רבים, ובע"ה במאמריי הבאים ארכז דוגמות רבות שבהן מוכח שמסורת תימן מקיימת שרידי קריאה בבליים. לעת עתה אסתפק בדוגמה ידועה אחת להמחשה מתחום הניקוד.¹⁰⁸ במסורת הבבלית אין סימן סגול. בני תימן התוודעו לראשונה לסימן הסגול כשהחלו להעתיק כתבי יד טברניים. בני תימן כמוכח הבינו שהם אמורים להבחין בין פתח ובין סגול (למשל בין אָרץ ובין נַחל), אך מאחר שלא ידעו כיצד להגות את הסגול, הם הגו אותו כפתח (אָרץ) כמו שהיו רגילים במסורת הבבלית (אָרץ, נַחל). לשון אחר: אף שבני תימן העתיקו גם את סימן הפתח וגם את סימן הסגול, ואף שבמחברות התיג'אן העברית¹⁰⁹ והערבית¹¹⁰ מבואר שיש הבדל בין הסגול והפתח, במסורת תימן הסגול הגוי כמו הפתח בדיוק(!)¹¹¹, ודבר זה מורשה הוא בידינו מהניקוד הבבלי העליון.

108 דוגמה נוספת מתחום הטעמים תמצא אצל בן-נון, טעמי המקרא.

109 חסיד וסיאני, מחברת התיגאן, עמ' נה.

110 פנחס הלוי, כתרי התורה, עמ' יט.

111 ראה למשל קרח ע', סערת תימן, עמ' קנט: "וגם עד עתה נשאר במבטא התימנים שוה לפתח בלי הפרש". יש שראו בהעדר הסגול (וקריאתו כפתח) טעות שנפלה במסורת תימן, ראה למשל ספיר, אבן ספיר, חלק א, עמ' נה שכתב: "יש שלא שימשו כל צרכם ומעקשים הקריאה הישרה וקוראים הסגול דומה לפתח רחב באין הבדל וכו'"; והשווה לזה קרח יח', ברית הלשון, עמ' יא: "ניקוד הסגול ותנועתו לא ידעתי למה לא נמצא אתנו, והנראה פשוט בדרך הטבע שאויר ארץ התימן חיסר אותנו תנועת הסגול המיוחדת לו והטחו לנו לתנועת פתח וכו'". ביאור הדברים תמצא אצל קרח שלמה, עריכת שולחן, ג, עמ' קעו. על פי ההבדל בין ביטוי הסגול לביטוי הפתח המבואר במחברת התיג'אן העלה הרב חיים קרח (בתוך קרח פ', ליקוטי מהר"ח, עמ' ג) ביאור לדברי הגמ' "כתיב כנגדו וקרינו כנגדו". ושם סיים: "אבל אצלינו אין אנו בקיאים בקריאה ולא בניגון הטעמים ולפיכך יקשה עלינו זה הענין".

ויש להעיר על יצחק הלוי אר', דקדוקי תורה, עמ' כד, הערה 5 שכתב: "ומידידי חביבי הר"ר שאול קרואני שמעתי כי הבחין אצל כמהר"ר חיים כסאר זצ"ל הבדל בין הפתח לסגול, והיה קול הסגול נשמע שפל ועמום לעומת הפתח שנשמע בהרחבה ובהירות". דברים אלו אינם ברורים. אמנם ניתן לנסות ולהבחין הבחנה ברורה בין נַחל ובין אָרץ, אך לפעמים ההבחנה מתעמעמת ואינה ברורה ובוולת כגון במילים מִרְכַּבַּת / מְרַכֶּבֶת (שמות טו, ד), בתְּשׁוּמָה / בתְּשׁוּמָה (ויקרא ה, כא), מְמַשְׁלוֹתוֹ / מְמַשְׁלוֹתוֹ

מאחר שכך, מי שמבין את התמורות שעברו על מסורת תימן נוכח שמסורת תימן היא מסורת עצמאית וייחודית שלא ניתן להקשות עליה ולדחות אותה מפני כללי דקדוק טברניים, כי ייתכן שבנקודה זו מסורת תימן משקפת את המסורת הבבלית שנהגה בה לפניו.

במסורת הבבלית אות יו"ד הבאה באמצע תיבה והיא אינה מנוקדת, כגון המילה פְּנִיָּה, יכולה להתפרש באופן דו-ערכי: או שהיו"ד אינה מבוטאת ומשמשת אם קריאה והיא מקבילה למילה פְּנִיָּה בניקוד טברני; או שהיו"ד מבוטאת בשווא נח שאינו מסומן במסורת בבל והיא מקבילה למילה *פְּנִיָּה בניקוד טברני. מסתבר שמסורת בבל ומסורת טבריה שתייהן מסכימות שהיו"ד אינה יוצאת במבטא באלפי המילים האלו שהמכנה המשותף לכולן שהיו"ד שבהן היא יו"ד הרבים. כיצד בוטאה היו"ד במילה גֵּיָא במסורת בבל, אין אנו יודעים בוודאות. לצערנו לא נשאר לנו אפילו שריד כתב יד בבלי אחד הכולל את הפסוק הזה [רוצה לומר "ניקוד בבלי עתיק" המשקף את מסורת הקריאה הבבלית. דוגמה למסורת קריאה טברנית הממומשת בסימני ניקוד בבליים, תמצא לקמן, עמ' 210]. אם כן כיצד ניתן להסביר את אופן ביטוי היו"ד בתיבת 'גיא' במסורת תימן שלא כפי הכללים הטברניים? נראה שניתן לשער את אחת משתי ההשערות הבאות.¹¹²

(תהלים קיד, ב). בנוסף, בדקתי בכל ההקלטות של הרב חיים כסאר שהיו לפניי, והן אמת שניתן לשמוע את תנועת a מבוצעת בשני אופנים מעין ההגדרה הנ"ל, אך אין זו הבחנה ברורה ועקיבה בין סגול לפתח – רוצה לומר גם הפתח וגם הסגול מבוצעים בשני האופנים. זאת אומרת שביצועי תנועת a אצל הרב חיים כסאר הם 'אלופונים' שונים עם התניות פונטיות שעוד צריך לחקור, ביניהן: סוג ההברה (פתוחה או סגורה), ההטעמה (מלעיל או מלרע), האותיות שבסביבת תנועת a-ה, ועוד, ואין לזה קשר לניקוד פתח או סגול. גם עדים נאמנים שהיו במחיצתו של הרב חיים כסאר (תלמידיו ובני משפחתו) מעידים שלא שמעו כזו הבחנה. [למותר לציין שגם אם נאמר שהייתה הבחנה כזו בפי הרב חיים כסאר, אין בכך כל אמירה לגבי מסורת תימן, אלא לכל היותר בידול מתוך זמנה אישית הנובע מתוך רצון להליץ על אבותינו שלא שכחו את ביטוי הסגול]. על כל פנים כשהרציתי את הדברים בפני הרב שאול קרואני, הודה לדבריי שכנראה כששמע מהרב חיים כסאר שני ביצועים של תנועת a הסיק (על סמך מילים מסוימות ששמע) שביטוי אחד לפתח וביטוי אחר לסגול מבלי שבדק זאת באופן שיטתי, ולא הייתה בדבריו אמירה מפורשת בעניין, ומודים דרבנן היינו שבחייהו.

112 השערות אלו מתבקשות. וכן שיער מורג (העברית, עמ' 123–124) כשדן במסורת קריאה של קורא אחד מד'מאר אף על פי שתמיד קרא 'סגול מלא' ללא הוצאת היו"ד (כגון תְּרַאֲנָה, תְּכַפִּינָה וכיוצא בזה) ואף על פי כן הוציא משום מה את היו"ד רק במילים צָאֲנָה וְרַאֲנָה [ואגב כן יש להעיר שבכתר ארם צובה נכתב צָאֲנָה ללא יו"ד]. למעשה ברור לנו שאין מדובר כאן במסורת תימנית או במסורת של קהילת ד'מאר אלא במסורת יחידאית של קורא אחד שקרא על פי הבנתו, אולם מורג סבר שזו מסורת תימנית שיש לדון בה ולעסוק בה. על כל פנים, עצם הדיון דומה לדיון בהוצאת היו"ד במילה גיא בפי כל בני תימן מכל מחוזותיהם. כאן המקום להודות לד"ר דורון יעקב שאיתר את ההקלטה, ואף מסר לי ששמו של הקורא הוא שלום ושצ"י.

אפשרות אחת היא שבמסורת הבבלית (כמו במסורת הטברנית) לא ביטאו את היו"ד בפסוק 'כל גיא ינשא' בדיוק כמו שלא ביטאו את היו"ד של הסגול המלא כשהיא משמשת לציון הרבים (פְּנִיָּה = פְּנִיָּה). לפי זה נצטרך לומר שבמסורת בבל ידעו להבחין בין 'כל גיא ינשא' (ששם היו"ד אינה מבוטאת) לבין 'ומבמות הגיא' (ששם היו"ד כן מבוטאת), אף על פי שהמילה גיא זהה מבחינה גרפית בשני הפסוקים. ייתכן שבכתבי היד הבבליים היה מסומן סימון עזר כלשהו או שהקוראים סמכו על מסורת שבעל פה. אפשרות זו כמובן קשה ולא מסתברת.

אפשרות אחרת ומסתברת יותר היא שבמסורת הבבלית ביטאו את היו"ד בפסוק 'כל גיא (=גִּיא) ינשא' אף על פי שלא ביטאו את היו"ד של הסגול המלא רק כשהיא משמשת לציון הרבים (פְּנִיָּה = פְּנִיָּה). נמצא אפוא שביטוי היו"ד בתיבת 'גיא' בפסוק 'כל גיא ינשא' מורשה הוא לבני תימן עוד מהמסורת הבבלית, שבה לא היה הבדל גרפי בין 'כל גיא ינשא' ובין 'ומבמות הגיא' (במדבר כא, כ), וממילא לא היה טעם לחלק ביניהן בקריאה.

כאמור לעיל, האפשרות השנייה מסתברת יותר. לפי זה ברור שעדה שלמה הידועה בדקדקנותה בקריאת המקרא לא טועה מתוך בורות אלא משמרת שריד בבלי קדום. גם אם שתי האפשרויות שקולות היו, לא ניתן לקום ולעשות מעשה ולשנות את מסורת אבותינו על סמך ספק שקול,¹¹³ בפרט כשכל חכמי תימן קוראים בצורה מסוימת והדבר מחייב אותנו לומר שכולם טועים. גם בספק לא שקול חובה עלינו למצוא תירוצים כדי להליץ על אבותינו ובטח כשהספק שקול (כמו שיוסבר לקמן).

ו. דיון בדברי הרב יואב פנחס הלוי "תורה קדומה"

המחלוקת בעניין קריאת תיבת 'כל גיא ינשא' נשארה בגבולות רדאע. למרות תשובות חכמי תימן, היו עדיין מתי מספר ברדאע שהשתכנעו מטענותיו של הרב סלימאן חתוכה וסברו שיש לקרוא 'גיא' ביו"ד נחה. מהרב עזריה בסיס, מר' שלמה עמיהוד ומר' מרדכי יצהרי שמעתי שרוב הציבור ברדאע המשיכו לקרוא על פי המנהג המקובל בכל תימן בהוצאת היו"ד.¹¹⁴

¹¹³ לא ניתן לומר שיש כאן ספק ספיקא, ספק אם אנו קוראים על פי המסורת הטברנית או על פי המסורת הבבלית, וספק נוסף אם במסורת הבבלית ביטאו את היו"ד, כי ברור לנו שבאופן קריאת הסגול כפתח אנו משמרים את המסורת הבבלית דווקא, וממילא כל דיון הקשור להשפעות הפתח והסגול חייב לצאת מנקודת מוצא בבלי, ואכמ"ל.

¹¹⁴ ההבדל בין שלושת המעידים הוא שהשניים הראשונים נוהגים הלכה למעשה כמנהג רוב הציבור המבטאים את היו"ד, לעומתם ר' מרדכי יצהרי טען בפניי שבשונה ממנהג רוב הציבור הקריאה שקיבל מאביו היא שלא לבטא את היו"ד וזו היא הקריאה המדויקת לפי דעתו.

בשאר תימן, ובייחוד בעיר הבירה צנעא, לא שמעו על הגרסה המיוחדת של 'גיא' בסגול וללא הוצאת היו"ד. אף על פי שבדרך כלל עוסק אני במסורת צנעא בלבד, הפעם נתתי את לבי לבדוק את מנהג הקריאה גם בדרום תימן, בצפונה, במרכז ועוד. לא מצאתי מחוז שהכירו בו את המסורת המיוחדת של קריאת 'גיא' ביו"ד נחה מלבד ברדאע. גם אם שמענו או נשמע עדות על פלוני או אלמוני ילידי תימן (!) שקראו 'גיא' בלא לבטא את היו"ד, אין בזה כדי להצביע על מסורת תימנית מוכרת, חיה וקיימת, אלא לכל היותר שינוי שעשה הקורא מדעתו במודע או שלא במודע.

את המנהג הרווח להוציא את היו"ד במבטא הזכיר הרב יוסף צובירי בחיבורו "מסורת מדויקת" והרב נתנאל אלשיך בחומש "תורת אבות".¹¹⁵ יכול אני להוסיף עוד רשימות ארוכות של זקני תימן וחכמיה שביטאו 'גיא' בהוצאת היו"ד. את המידע יכול אני לשאוב הן ממסורות שבעל פה, כלומר עדויות על זקני תימן וחכמיה שכך קראו;¹¹⁶ והן מתוך מה ששיקעו את מסורת קריאתם בכתב. מסורת ביטוי היו"ד במילה 'גיא' המשוקעת בכתב יכולה לבוא לידי ביטוי בתשובות של חכמי תימן שבהן כתבו במפורש שיש לבטא את היו"ד, בכתבי יד תימניים של המקרא שבהם הסופר הוסיף שווא ביו"ד כמנהג קריאתו וכן בניקוד לשון חכמים שבה מצוטט פסוק זה. אף על פי שחכמי תימן העתיקו את פסוקי המקרא עם הניקוד הטברני שהיה לפניהם, פעמים שהוסיפו שווא תחת היו"ד כמנהג השגור בפיהם (כגון הרב יוסף קרח בפרק כז ב"מנורת המאור", הרב חיים יצחק הלוי בעירובין נד ע"א¹¹⁷ ועוד) ועוד. לא ניתן אפוא לסלף את המציאות ולומר שמנהג תימן השגור והרווח הוא לא להוציא את היו"ד במבטא.

לאור כל זה, הבה נבחן את דברי הרב יואב פנחס הלוי בהערתו ב"תורה קדומה" עם רש"י (תשס"ו).

כל גיא ינשא. לפי שרבו החילוקים בקריאת תיבת 'גיא', שיש קוראים המשמיעים את היו"ד, ויש שאין משמיעים אותה, ובני דורנו נר"ו מבקשים לידע איזה דרך ישכון אור, לכן ראיתי בס"ד לבאר הענין

115 אין להסיק מהערה זו מסקנות באשר לשיטתו של הרב נתנאל אלשיך והתמודדותו עם המתח הקיים בין כללי הדקדוק והתיגאן ובין מסורת תימן השגורה, ואכמ"ל.

116 כשישבתי עם זקני תימן לברר את אופן קריאת המילה 'גיא' בפסוק 'כל גיא ינשא', כולם (!) לא הבינו כיצד יעלה על הדעת שיש מי שקורא 'גיא' בלא לבטא את היו"ד כאילו נכתב 'גֵּה'. אף ביקשתי מהם שיקראו רק את הצירוף 'כל גיא', ללא ההמשך 'ינשא' הפותח ביו"ד, כדי שאוכל לשמוע בוודאות את ביטוי היו"ד.

117 צילום הניקוד שנעשה בכתב ידו תמצא אצל בן-נון, מנורת המאור, בתמונות שלאחר השער.

בקצרה. דע שתיבת 'גיא' נכתבת ונקראת במקרא בשני אופנים: א. כל תיבת 'גיא' שבאה בניקוד פתח, לעולם היו"ד נשמעת [...]. ב. כל תיבות 'גי' 'גיא' שבאו בסמיכות וניקודן בצירי, לעולם אין משמיעין את היו"ד [...]. ועתה יתבאר לך שדקות הענין גרמה לבלבול בענין זה. תיבת 'גיא' שבאה כאן, יחידה היא בכל המקרא, לפי שנכתבה בסגול, דבר שלא מצינו בשום מקום אחר. וא"כ ברור דהיא שייכה לקבוצה השניה שהבאתי למעלה. כלומר לקבוצת הצירי, שהרי הסגול היא התנועה הקטנה לתנועת הצירי כנודע, אלא כיון שבני תימן קורין הסגול כפתח, לפיכך סברו חלק מהקוראים דהיא שייכה לקבוצת 'גיא' שבאו בפתח שמשמיעין בה היו"ד, ולפיכך משמיעים הם את היו"ד בטעות גם כאן, אבל נעלם מהם ההבדל הגדול דאותן שנכתבו בפתח ואל"ף בא שוא ביו"ד, ואלו כאן אין שוא כלל, להורות על העלמת היו"ד. ולא זו בלבד, אלא שסיבה נוספת גרמה לטעות זו, (והוא) [והיא] סמיכות תיבת ינשא שתחילתה יו"ד נשמעת לתיבת גיא, והבן. והמקום ב"ה יצילנו משגיאות.

כמה הערות על דבריו:

א. במהדורות הראשונות של "תורה קדומה"¹¹⁸ כתב הרב פנחס הלוי: "גיא. אע"פ שאין שוא ביו"ד, היא נשמעת במבטא, וראיה לזה מפס' ויקבר אתו בגי (דברים לד), ופשוט". לא מובן כיצד דבר שהוא מוסכם ופשוט הפך במהדורה אחרת לדבר ש"רבו בו החילוקים".¹¹⁹

ב. לו הרב פנחס הלוי היה מנציח ומשקף בספרו מנהג קריאה כלשהו שעליו גדל מילדותו (מנהג העולם, מנהג אביו או מנהג רבותיו), ברור לנו שהמנהג לא יכול להשתנות למפרע. אולם אם ספרו משקף את שיקול דעתו המשתנה ממהדורה למהדורה, מי ערב לנו ששיקול דעת זה לא ישתנה מחר. כלום כך היא דרכה של העברת מסורת על פי שיקול דעת?¹²⁰ (וראה לקמן אות יג).

ג. גם אם נאמר שיש להעביר את "מסורת" יהודי תימן על סמך "שיקול דעת" (דבר שסותר את עצמו מיניה וביה), והרב פנחס הלוי הוא המוסמך הבלעדי לשקול כל מסורת במאזני המשקל – התיג'אן והדקדוק, האם העובדה שכך קראו זקני תימן

118 ראה למשל את מהדורת תשנ"ט שהייתה לנגד עיניי.

119 אמנם ידוע שדרך העולם שפעמים יש טעות דפוס שנפלה במהדורה אחת ותוקנה במהדורה אחרת, אולם בדרך כלל (למעט מקרים מיוחדים כמו שאציין במקום אחר) התיקונים והשיפורים הם על טעויות שנעלמו מעיני המו"ל במהדורה הראשונה ולא על מסורות המשתנות ממהדורה למהדורה.

120 אין כאן המקום להצביע על עוד עשרות רבות של שינויי מסורות בין המהדורות השונות.

ובכללם גדולי הרבנים ואף נפסק הדבר הלכה למעשה בלשון שאינה משתמעת לשני פנים, אין בכוחה להכריע את הכף ? !

ד. ובכלל, מאחר שידוע לנו בוודאות שרבני תימן מוציאים את היו"ד במבטא, כיצד לא חשש הרב פנחס הלוי לעשות את כולם טועים. לא ברור כיצד ניתן לקבל את דבריהם בהלכה ולבוז למנהגיהם במקרא. והלוא אפילו אם יאמרו לך על ימין שהוא שמאל וכו'.

ה. גם אם הרב פנחס הלוי הסתפק בסוגיה זו, לא מובן מדוע לא נהג כדרך שנהג הרב סלימאן חתוכה, שאף על פי שהיה אב בית דין ברדאע עם כל זה לא הכריע מדעתו, אלא טרח ופנה לשישה תלמידי חכמים גדולים ולא נמנע מלשלוח את שאלתו מעבר לים.¹²¹

ו. זאת ועוד. ביטוי היו"ד או אי-ביטויה אינו מעלה ואינו מוריד מבחינת משמעות המילה. כלום היה כדאי לשנות את מסורת אבותינו בעבור "תיקון" שהוא בכלל לא הכרחי ? !

ז. אופן הצגת התפלגות הקוראים מעוותת. לדברי הרב פנחס הלוי מדובר כאן במחלוקת שקולה "שיש קוראים המשמיעים את היו"ד, ויש שאין משמיעים אותה", בהמשך קרא לאלה שמבטאים את היו"ד "חלק מהקוראים". דבר זה לא נכון בעליל ואינו משקף את האמת. פרט לכמה יחידים ברדאע (ואולי בעוד כמה מקומות) שלא ביטאו את היו"ד, מנהג תימן הרווח היה לבטא את היו"ד. מן הראוי שהיה מציג את הדברים בצורה אחרת. משהו מעין "במסורת תימן פשוט שיש לבטא את היו"ד, וכן הסכימו כל רבני תימן, אולם לכאורה נראה שעל פי כללי הדקדוק הטברני יש לקרוא גיא בלא הוצאת היו"ד".¹²²

ח. מה שכתב "כל תיבות גי' גיא' שבאו בסמיכות וניקודן בצירי, לעולם (!) אין משמיעין היו"ד", אינו מדויק, שכן יש פסוק שבו מילת 'גיא' לא באה בסמיכות וניקודה צירי, ועם כל זה אין משמיעין בה את היו"ד, והוא גֵיא גדולה מאד (זכריה יד, ד).

121 כפי מה ששמעתי, כל הרבנים שנתנו את הסכמתם להדפסת "תורה קדומה" אינם מסכימים עם דברי הרב פנחס הלוי בעניין זה, ואכמ"ל.

122 טענה זו מכוונת גם כלפי הניסוח של הרב מרדכי רמתי בהערותיו "שמן המור" המופיעות ב"כתר תימן" (הוצאת נוסח תימן) שכתב: "יש הקוראים מלת 'גיא' ללא ביטוי היו"ד ויש שכן מבטאים היו"ד". למותר לציין שגם אביו של הרב מרדכי, ר' ישעיה רמתי, מבטא את היו"ד כמנהג תימן השגור. וכן אמר לי אביו במפורש בנוכחות עדים נאמנים וביניהם בנו ר' משה רמתי. אם אתנסח בעדינות אומר שלדבריו הוא לא שמע על מי שאינו מבטא את היו"ד, ואכמ"ל.

ט. במאמר זה הובאו שתי מחלוקות שהתעוררו על רקע הסתירה בין המנהג השגור לכללי הדקדוק. במחלוקת הראשונה לגבי תיבת שתיים כתב הרב פנחס הלוי¹²³ באופן פשוט שלמרות דברי מחברות התיג'אן והרד"ק (שציין בין השאר את מנהג בן אשר) "מנהגינו פשוט לקרותן ללא אל"ף כלל", ובזה תם הסיפור. מדוע לא יכול היה לכתוב אותו הדבר במחלוקת השנייה, אף על פי שלפי כללי הניקוד הטברני היה צריך שלא לבטא את היו"ד בתיבת גיא "אבל מנהגנו פשוט לקרותה בהוצאת היו"ד במבטא" (מעין מה שכתב במהדורתו הראשונה)?

י. כאמור לעיל, לעת עתה ברור ופשוט שעל פי כללי הדקדוק הטברני אין לבטא 'כל גיא ינשא' בהוצאת היו"ד. אולם לא ברור כיצד בשעה שראה שכל זקני תימן סוטים מהמסורת הטברנית, לא נתן אל לבו לבדוק מה המצב במסורת הבבלית, כלום נמצא שם סייעתא למסורת אבותינו?

יא. לא פעם שמעתי המחשה בשמו של הרב פנחס הלוי האומר בשיעוריו: "כללי דקדוק הם כמו חוקי תנועה. יש כללים וחוקים ויש אנשים שסוטים מהכללים ומפירים את החוקים". אולם אין הנדון דומה לראיה. כללים טברניים אלו אינם מחייבים אותנו, שהרי בקריאתנו אנו אמונים על יסודות איתנים מהמסורת הבבלית. הא למה הדבר דומה, לשוטר ישראלי שהחל לאכוף את חוקי התנועה באחת ממדינות ארצות הברית על פי כללי התנועה שהורגל אליהם מספרי החוקים של ישראל.

יב. יש לזכור שכללי הדקדוק הטברני אינם מסתכמים בכללי בג"ד כפ"ת, דגש ורפה, שוואים נעים ונחים וכדו', וגם לא בהכרח שלוש אותיות השורש, ידיעת הבניינים וגזרותיהם. כללי הדקדוק הם תורה שאין לה סוף, יש גדול ורחב ידיים. אדם יכול להשקיע את כל חייו בלימוד יסודי ומעמיק של תורת הדקדוק ועדיין לא להגיע לשלמות, ובפרט כשעינינו רואות את המחקר בכללי הדקדוק ההולך ומתפתח. היום נראה שמסורת קריאה מסוימת היא טעות, וייתכן שמחר נגלה שיש לה מקור קדום.

יג. על החסד שעשה עמנו האל שנתן לנו את הקריאה המדויקת באמצעות מסורת מאבותינו ולא על ידי עיון בתורת הדקדוק ראה את דברי רס"ג (בתרגום הרב קאפח) שבהם במקום ענייני הדת שיניתי וכתבתי "הקריאה המדויקת":¹²⁴

מפני שידוע לפני החכם שהלמודים הנלמדים על ידי העיון לא יגיעו לשלמותם אלא בזמן ממושך, ושהוא אם יפנה אותנו אליהם בידיעת

123 כתרי התורה, עמ' לא, הערה יג.

124 אמונות ודעות, עמ' כז–כח. וראה גם חובות הלבבות, עמ' קלב–קלג.

הקריאה המדויקת, היינו נשארים זמן רב ללא **הקריאה המדויקת** עד אשר תשלם לנו המלאכה ויסתיים העסק בה. ואפשר שרבים מהם לא תשלם להם המלאכה מחמת חסרונם, ויש שלא יסתיים לו העסק בה מחמת קוצר רוחו, או שישתלטו עליו הספקות ויביאוהו במבוכה ויעצרוהו. ולפיכך שחרר אותנו יתהדר ויתרומם מיד מכל הטרדות האלה [...] ונתחייבנו לקבלו כפי שנמסר לנו בראית המסורת הנאמנה [...]. ונצטוונו לעיין לאטנו עד אשר יושג לנו הדבר בעיון [...]. ואף אם ימשך זמן עיונינו בו עד אשר ישלם העיון אין בכך כלום. ומי שפגר בכך בגלל איזה מעצור לא ישאר ללא **קריאה מדויקת**.

לאור זאת, לא ברור כיצד יכול אדם לעקור מסורת של עדה שלמה הידועה כסמל לקריאה מדוקדקת בהקפדה עקשנית על כל קוץ ונקודה וכל זה על סמך עיון בתורת הדקדוק.

סופו של דבר, ברור לי שהרב פנחס הלוי לא התוודע לתשובות אלו קודם שכתב את דבריו. ומן הסתם לא היה מכריע בריש גלי הפך דבריהם. אני תקווה שכעת עם פרסום דעתם של רבותינו יתקנו הדברים, ומודים דרבנן היינו שבחייהו.¹²⁵ אולם מכאן ראייה למה שכתבתי לעיל שאין לנו לשנות מסורת אבותינו מחמת קושיות, שמא בעתיד יניחשף לתשובות והוראות קריאה של רבותינו נע"ג.

סוף דבר

במקום אחר עסקתי בשיטת העברת מסורת הקריאה בתימן, ושם הצבעתי על כך שהעברת המסורת נעשתה בדרך של שינון. רוצה לומר האב או המארי היה קורא את הפסוק, והתלמיד היה משננו שוב ושוב. מאחר שכך, מסורת הקריאה התימנית בכלל ומסורת קריאת התיבות 'שתים' ו'גיא' עברה דור אחר דור מבלי שום פקפוק ושינוי, ואף פעם לא עמדו במבחן מול כללי הדקדוק הטברני.

עם העיסוק בדקדוק בתחילת המאה העשרים עלו כמה מילים ומסורות על שולחן הדיונים. כמו בכל הדיונים מהסוג הזה, הייתה מסורת ברורה ואחידה שהתערערה בעקבות מלומדים שעסקו בדקדוק וחשבו שמסורת אבותיהם היא טעות שיש לשרשה ולבערה. לא תמיד הייתה לחכמי תימן תשובה עניינית או מקור דקדוקי לטענות שהופנו כנגד מסורתם, אולם דבר זה לא הפריע להם. התשובות העיקריות

125 כך דרכם של החכמים השלמים. וכן נהג הרב פנחס הלוי עצמו כשהתוודע לדבריי על הרב חיים בן שלמה צאלח (מהרצליה), שאין זה נכון שלימד להניע את השווא השני מבין שני שוואים רצופים בסוף מילה. הרב פנחס הלוי אמר שיתקן את הדברים במהדורתו הבאה, וישמיט את העדות המוכחשת שכתב על הרב חיים צאלח. על כל העניין ראה בסוף "זיכרון להולכים – מארי חיים בן יוסף לוי זצ"ל".

של חכמי תימן מסתכמות בעיקר באמירות חריפות שאין לנו לשנות את מסורתנו מפני הדקדוק וכדו'. אמירות אלו נשמעו שוב ושוב מפי חכמי תימן הנמנים עם אסכולות שונות (שאמים ובלדים) וממחזות שונים (צנעא, רדאע וכדו'), שכולם הטיפו לשמר את מסורת הקריאה, איש איש ומסורת הקריאה שאותה קיבל.

כמו שהוסבר לעיל, נקודת המוצא הן של השואלים והן של המשיבים היא שמסורת תימן צריכה להיות תואמת את מסורת טבריה. עם התפתחות המחקר כיום אנו יודעים שכאשר בכל תימן יש מסורת שאינה עולה בקנה אחד עם המסורת הטברנית אנו צריכים לחפש את התשובה וההסבר במסורת בבל, ובדרך כלל נמצא שהמסורת המוקשה היא שריר בבלי קדום שהשתמר מאות שנים בפפירות בני תימן למרות המסורת הטברנית המשוקעת בכתבי היד התימניים שלהם.

נקודה הראויה לציון: למרות הטענות שנשמעות על הרב יחיא קאפח שנטה מהמסורת השגורה ואימץ לו מסורות "חדשות" שמצא בכתבי היד הקדומים, הדברים מתייחסים למעט תיקונים בנוסח התפילה, מעט מילים בנוסח התרגום,¹²⁶ ומילים ספורות בלשון חכמים.¹²⁷ כפי שהוכחתי במקומות אחרים, בדרך הכללה ניתן לומר שבלשון המקרא שימר הרב יחיא קאפח את מסורת תימן השגורה ולא שינה אותה מכוח שאלות דקדוקיות ותיג'אן עתיקים תהיינה הסיבות אשר תהיינה.¹²⁸ דבר זה עולה שוב מהתשובות שנזכרו במאמר זה, שבשתייהן הייתה דעתו שאין לשנות מהמנהג (ולא כאלה שסברו שהמחלוקת הראשונה בעניין תיבת 'שתיים' מבני חבורתו יצאה). מסיבה זו מסורת הקריאה ששימשה בפפירות תלמידיו ונכדו הרב יוסף קאפח ביניהם זהה לחלוטין למסורת חבריהם מהפלג האחר.

בתימן היו מסורות קריאה רבות ומגוונות. לא רק מסורות קריאה הבאות לידי ביטוי בניקוד ובטעמים אלא גם מסורות קריאה הבאות לידי ביטוי בתחומים מגוונים: במבטא, בנעימה ובמסורות קריאה שונות. קריאת התורה שנשמעה בשרעב לא דמתה לקריאת התורה שנשמעה בחבאן ושתייהן שונות היו מקריאת התורה שנשמעה באלשגאדרה. אלו ואלו שונות היו מצפון תימן או ממרכזיה. בחוץ לארץ כל קהילה

126 ראה בן-נון, חקר התרגום. והשווה לזה מה שכתב הרב שלום קרח בקולופון פרשה [=ספר תרגום חלק ויקרא—דברים] שהעתיק: "ודע לך ידידי כי נכתבה [זאת הפרשה. אב"ן] על פי פרשה של רבינו הישיש מהרי"ק א" [=מורנו הרב יחיא קאפח] זלה"ה, המתרגמים בה בבית כנסת שלו מימי חייו ועד עכשיו, כפי מה שהגיה בידו, שהיעיר (!) והגיה בה קצת נוסחאות ישנות המוכרחות, ועזב שאר נוסחאות של נוסחאות ישנות שאינן מוכרחות. ואני הלכתי בעיקבותיו בלא חסר ובלא יותר [...] ודי לנו להלך בעיקבות רבי' [נון] הישיש מלהרבות הברה בשעת קריאת ס"ת בשביל קצת נוסח' [אות] ישנות שאינן מעכבות". כאן המקום להודות לבעל כתב היד, שגיב מחפור, שהשאל לי את כתב היד בחפץ לב.

127 ראה בן-נון, מבוא למנוח"מ.

128 ראה בן-נון, מסורת הקריאה.

חיה בנפרד ולא הושפעה ממסורות קריאה שכנות. לצערנו כיום בארץ ישראל המצב השתנה. הרבה מהקהילות התערבבו וקלטו האחת ממסורת שכנתה וכבר קשה לדבר על מסורת ספציפית. יחד עם זאת, מסיבות שונות שאין כאן המקום לפרטן יש קהילות שמסורותיהן מאפילות על מסורות קהילות אחרות ולעתים אף דורסות אותן, וכך נוצר מצב שמסורות של קהילות שלמות הולכות ונכחדות הולכות ונמחקות. לצד זה, גם המסורות המאפילות אינן שומרות על צביון ונעשים בהן תיקונים במודע או שלא במודע. חלק מהתיקונים הם "שיפורים ותיקונים" שחכמים בעיניהם מנסים "לשפר ולתקן" את מסורת אבותיהם וחכמיהם וכך נוצרת לה מסורת חדשה – "מסורת תימן המתחדשת".

נספחים

תשובת חכמי צנעא¹²⁹

לכ' [בוד] החה"ש מו"ר [=החכם השלם מורנו ורבנו] סלימאן חתוכה וכו' אשר שאלת אודות תיבת כל גיא ינשא,¹³⁰ שהגים"ל נקודה בספרי הדפוס בסגול ואין שוא תחת היו"ד כדי שתצא במבטא כמו שמצינו בתי' [בות] ומבמות הגיא,¹³¹ וכן ונשב בגיא,¹³² וזהו הנקרא נח נראה. ואם אין תחתיה שוא, לא תצא במבטא, ונקרא נח נסתר. ואנחנו קבלנו מאבותינו כל גֵּיָא ינשא כקריאת ומבמות הגיא, וכת' [ב] ונשב בגיא, שהיו"ד יוצאה במבטא דהיינו נח נראה. ועיניכ' [ם] ראו דברי הרד"ק שער דקדוק השמות¹³³ שכתב שהיו"ד נחה אע"פ ששאר גיא בצירי כמו גיא גדולה מאד וכו'. ותיכף נפתה לבבכם לעזוב קבלת אבותינו, וחשבתם אותה לטעות גדולה ושגגה, ולא שמתם אל לבכם חילוף מוצא הסגול שיש בינינו ובין המדקדקים האלו. כי הם קורים הסגול דומה לצירי, ואנחנו קבלנו מאבותינו שהוא דומה במוצאו לפת"ח כידוע. ולפיכך נקל עלינו מאד להוציא היו"ד עם הסגול, כמו הפתח, כמו שאנו מוציאים היו"ד בנח נראה בתי' [בות] ומבמות הגיא, ונשב בגיא, ע"ד [=על דרך]

129 בראש ההעתק נכתב: "לק"י זאת התשובה השיבו ר' [בני] צנעא למו"ר סלימאן חתכה נע"ג".

130 ישעיה מ,ד.

131 במדבר כא,ב.

132 דברים ג,כט.

133 מכלול, דף קעט ע"ב–ב קפ ע"א.

שאנו מוציאים הטי"ת בתיבת חֶטָא, והוי"ו בתיבת שָׁן. משא"כ לדידהו ש[ה]מבטא אצלם דומה לצירי, קשה מאד להוציא היו"ד בנח נראה עם הסגול. ומבואר כ"ז בדוד"ק ע"ה [=בדברי רד"ק עליו השלום] שכן כתב שם¹³⁴ ז"ל, ואפשר שיהיה ונשב בגי' מזה המשקל, אלא שרצו להוציא עי"ן הפועל בשוא כמו שעשו בחטא, כי נקל עליהם להראותה בפתחות הגימ"ל מהיותה בסגול. הרי לך בהדיא מבואר בדבריו כי מפני הקשי להוציאו עם הסגול הִנִּיחוּ היו"ד כי לא יוכל להוציאה בנח נראה, כמו שלא תוכל להוציאה בתיבת גִּיא גדולה מאד,¹³⁵ כי אם בקשי ובכבדות.

ובהיותנו מחפשים בספרי קדמונינו כ"י מצאנו כ"י א' [חד] שגם כל גִּיא ינשא, היו"ד נקודה כמשפטה בשאר גִּיא. אשר יאמר כי הוא זה, הואיל והסגול יוצא במבטא אצלינו כמו פת"ח, לכן גם היו"ד יוצאה במבטא כמשפטה בלי שום הפרש בין גִּיא הנקודה בפתח גדול לגִּיא הנקודה בסגול.

ודי בזה הערה למבין וחסיד המקיים מלי דאבות, אל תשכח ואל תט מאמרי קדמונינו וקבלתם, ואל תבוז כי זקנה אמיך, וכל המשנה ידו על התחתונה, כי לא ידעו ולא יבינו עלי מה אדניה הטבעו. ואין לנו לזוז מקבלת אבותינו מפני איזה דקדוק שנמצא בדברי המדקדקים, כי ידוע ומפורסם שיש כמה דברים שהמדקדקים ובעלי המסורות חלוקים בהם כמפורסם בחילופים שבין ראשי בעלי המסורות ב"א וב"ן [=בן אשר ובן נפתלי] וכ"ש [=וכל שכן] בין האחרונים. ואנו אין לנו אלא מה שקבלנו מאבותינו, ולא קטלי קנא באגמא ניהו. וכמאמרם ז"ל, מאן דבעי למיהוי חסידא ליקיים מלי דאבות.

ובזכותם תכתבו בשה"ח [=בספר החיים] ובס' [פר] הזכרון ובס' [פר] מחילה וסליחה וכפרה, ותזכו לשרו"ט [=לשנים רבות ומועדים טובים] אכ"ר.

הצ' [עיר] הארון סאלם אלכהן יצ"ו

הצ' [עיר] יחיא נ' סלי' [מאן] אלקאפח

הצ' [עיר] יחיא נ' מוסי' יצחק ה"י [=ה' ישמרהו]

134 ש.ס.

135 זכריה יד, ד.

תגובת הרב סלימאן חתוכה¹³⁶

נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] יאיר ואורו יזהיר, פאר הדור, ישיש וזקן, החכם השלם איש אשר רוח אלהים בו, ואשכול שהכל תלוי בו, אין נבון כמהו, איש אלהים קדוש הוא, מו"ר חיים הי"ו.

אחדש"ו [=אחר דרישת שלומו וטובתו] בהיות שכבר נשאלת על ענין כל גיא והשבת היינו דוקא לבני ארץ ישראל שהסגול אצלם כמו הצירי, ולכך כתב הרד"ק שהיו"ד נחה. אבל אנן הסגול הוא כפתח גדול ואין היו"ד נחה, יש להשיב לכבוד שמים ורחמנא לבא בעי.

א' [חד], שאפילו פתח גדול לא יספיק לעצמו אלא עם השוא. וחבירו עד בואך גיא שמואל א' י"ב.¹³⁷

שנית, אם היו"ד יוצאת, למה לא יצאה במלת צאינה וראינה,¹³⁸ וכן בנות ישראל אל שאול בכינה,¹³⁹ וכן למען יאריכון ימין,¹⁴⁰ והרבה במקרא והן נחות ואין אחריהן אלף. וכ"ש [=וכל שכן] גיא שהאלף אחריה ואינה יוצאה אלא עם השוא דוקא, כמו ותדר העינה.¹⁴¹

ומ"ש [=ומה שכתבתם] שנמ' [צא] מנוקדת בשוא, החכם הזה הבין היטב והרגיש שצריכה שוא לפי הרגל הקריאה ונקדה על פי דעתו, וע"ז [=ועל זה] אין לסמוך לעשות איזה מהאותיות נח או נע חלילה רק לפי המסורת. וא"כ מאי רבותיה דהרד"ק לחלק בין סגול לצירי ולומר שהיו"ד נחה והן ענין אחד, ולא כתב אלא מפני שהיוד נחה והאלף הוא היוצא ולא היו"ד.

ואל ה' ויאר לנו שמצאנו במסרה רבתא מערכת גימל, כל גיא, ב' פתחין. חד כתיב באלף וחד כתיב בהא. כה אמר ה' אלהים גה (ה)גבול יחז' [קאל] מ"ז¹⁴² וזו. ביחזקאל אין בה יוד לגמרי. ומאחר ששניהם שוים במסרה, מוכח שהיו"ד נחה בלי ספק, בין שתהיה בצירי או בסגול משמעותן אחת גה, גא.

136 בראש ההעתק נכתב: "שאלה בדקדוק קריאת תיבת כל "גיא" ינשא ממעלות מו"ר הרב רבנו סלימאן חתוכה זצ"ל מכתיר"ק".

137 צ"ל: שמואל א יז,גב.

138 שיר השירים ג,יא.

139 שמואל ב א,כד.

140 יש להגיה או למען יארכון ימין (שמות כ,יב) או 'למען יאריכון ימין' (דברים ה,טז).

141 בראשית כד, ט; כד,מה.

142 פסוק יג.

ולדעתי הק' [צרה]¹⁴³ הרגל קריאתה שבשתא כיון דעאל עאל. ואין להקשות, שהרי מצינו מסוים שבישראל יואב בן צרויה שטעה ועשה מעשה, כדכתיב עד הכרית כל זכר באדום,¹⁴⁴ ונעשית שבשתא בין זכר לזכר שיש בו שנוי לשון וטעות כ"ש [=כל שכן] בזה.

ומה שהרביתי לדבר אל אדוני, כי חסר תבונה אני, ולא יספיק לי מיעוט הדברים. ותגדל המחילה ממעה"ר ואל יבזה חכמת המסכן, דזמנין תשכח מרגניתא באפרקסתא דעניא. ותשה"ר מה"ת [=ותשובתו הרמתה מהרה תצמח] ס' [דר] ואמלא אותו ר"א [=רוח אלהים].

הצעיר סלימאן ׳ לא"א סאלם חתוכה הי"ו ס"ט [=סיין טין].

תשובת הרב יחיא יצחק הלוי

שצ"ו [=שמרו צורו ויוצרו]¹⁴⁵ מ"ו [=מורנו ורבנו] סלימאן ב' [ן] כה"ר סאלם חתוכה יצ"ו.

ראינו את כל הכתוב בפנים. והן תדע יד"י¹⁴⁶ כי רבו כמו רבו הראיות על קריאת תיבת גיא, כי היוד יוצאת במבטא. אולם יש לנו עתה רוב טרדות, אשר לא נוכל לבארן בעט סופר כעת, ובעז' הי"ת אח"כ¹⁴⁷ [=ובעזרת ה' יתברך אחר כך] נביא לך ראיות על זה די באר.

וכלל גדול אני אומר עתה, כי יהיה מה שיהיה, לא נכון לשנות קבלת הקריאה. ובספר שלשלת הקבלה¹⁴⁸ אמר, אם יעלה רשב"י מקברו וצווה ואומר לשנות מנהג לא אשגחנין ביה. וכן ב"ש [=בית שמאי] שהיו קורין הבקר ב"ד [=בית דין] הבקר במקום הפקר וכן וכן.¹⁴⁹ אשר ע"כ בשום פנים לא נשמע לדברי שום מורה באיזה שינוי, וכל המשנה ידו על התחתונה. ואתה שלום.

143 או הקטנה.

144 מלכים א יא, טז. וראה גמרא בבא בתרא דף כא ע"א וע"ב.

145 בדרך כלל מקובל לציין ברכה זו לאחר השם, ולא בתחילת המכתב כברכה המופיעה לפני השם. אולם כבר מצינו כזאת, ראה למשל נחום, צהר, עמ' רסח. הערת הרב אלישע חן.

146 בהעתק כתב היד שלפניי נכתב ' ין'. בעצת הרב אלישע חן פענחתי 'דיין', שכן מילה זו מצויה לרוב במכתבי הרב יחי"ה.

147 כך נראה שיש לפענח את האות האמצעית, הנראית בכתב היד כעין תי"ו.

148 צ"ל בשו"ת מהרש"ל, סי' צח.

149 כן נכתב באופן ברור. והעירני הרב אבירן יצחק הלוי שהצירוף 'וכן וכן' ידוע ממסמכים אחרים של הרב יחי"ה ומשמעותו כמו וכו'. ראה יצחק הלוי, איש ימיני, ב, עמ' שטו, שלח, תקיט, תקמא, תקמג, תקס. כאן המקום להודות לו על שאר הערותיו החשובות שהעירני בקריאת מאמר זה.

סדר תקריבו וכו',¹⁵⁰

מ"ו [=מורנו ורבנו]¹⁵¹ יחיא מוסא יצחק ס"ט הי"ו

תשובת חכמי תימן שבירושלים¹⁵²

ב"ה היום ז"ך לח' [דש] מרחשון דהאי שתא והיה ב'ר'כ'ה' לשטארי פעיקו"ת ירושלם תובב"א.

[את] שאהבה נפשנו ציץ הזהב נזר הקודש החה"ש [=החכם השלם] שמו הטוב כש"ת [=כשם תארו] מ"ו סלימאן בכה"ר סאלם חתוכה שיחל"א כי"ר [=שיחיה לעד אמן כן יהי רצון] אחרי שי"ש טו"ב [=שים שלום טובה וברכה].

יקרת מכתביו הנעימים עם תשובת הרבנים הג' [אונים] ובראשם הרה"ג כמור"ר יחיא משה יצחק שליט"א אב"ד מקודש דק"ק [=דקהילת קודש] צנעא ואגפיה העי"א [=ה' עליהם יחיו אמן].

מאד עלז לבנו וששנו כעל כל הון על תבנית יקרת נפשו הטהורה באשר גדלה תשוקתו היקרה להעמ' [ד] קריאת מקראי קודש ביפין והדרן ויהיו הדברים שמחים כנתינתן מסיני. אשרי יולדתו.

ידידנו דבק מאח לנו, לא נכחד לאשר רבו כמו רבו טרדותנו ביתר למודנו אשר הוא חובה עלינו, ותמנע היתה להשיב שואלינו בזמנו ובמועדו, והנה בעתה, הקצינו לכת"ר זמן לחפש באמתחות ספרי המדקדקים, ושלי"ת [=ושבח לה' יתברך] מצאנו הון לנו תשובתו ממש. וזה לשון "תלמוד לשון עברי"¹⁵³ בכללי נח"י אותיות אהו"י, יו"ד לא תנוח רק אחרי צירי וחירק לפי שהם ממוצא אחד, כמו בְּנִי יַעֲקֹב, שמע בְּנִי. אבל אחר שאר התנועות היא מורגשת במבטא, כמו חֵי, אוי,¹⁵⁴ גוי.¹⁵⁵ רק בכנוי לרבים¹⁵⁶ כמו¹⁵⁷ בְּנֵי, בְּנֵי תנוח¹⁵⁸ אחר¹⁵⁹ קמץ וסגול שלא כמנהג.

150 לא מצאנו אצל הרב יחיא יצחק הלוי שלא הזכיר תאריך. אולם ייתכן שזו השמטת המעתיק, וכשם שבחתימה ודאי שינה מן המקור שהרי הוסיף תיבת מ"ו' [=מורנו ורבנו], כך גם כאן, ולפי זה התיבה 'וכו' שייכת למעתיק ואינה במקור. הערת הרב אלישע חן.

151 ראה לעיל.

152 כאמור לעיל, לתשובה זו נמצאים שני העתקים שאינם זהים לחלוטין. בראש ההעתק של הרב יחיא בסיס נכתב: "זאת התשובה אשר השיבו רבותינו בי"ד עיר הקודש ירושלם להרב כמ"ו סלימאן חתוכה נ"י על תי' [בת] ג'יא. ז"ל אות באות". השתמשנו כבסיס בהעתק הנ"ל. שינויי נוסח משמעותיים שנמצאו בהעתק השני צוינו בהערות (תחת השם 'העתק ב'), פרט לשינויים בחסרות וביתרות שלא צוינו ופרט לתוספת מילים שנמצאו בהעתק השני שאלה נדפסו בתוך סוגריים מרובעים.

153 עמ' 28.

154 העתק ב: הוי.

והמדקדק הגדול מחבר "יתרון לאדם" בהערותיו המפוארות על ספר "תלמוד לשון עברי" כתב לפי כל¹⁶⁰ האמור עד כה, ראוי ללמד לתלמיד בדרך קצרה בנחות אהו"י גם לפי התנועות ולפי סדרן כזה. אחר הקמץ ינוחו אה"י כמו בניו. אחר הפתח ינוחו אלף הא ולא יוד.

ידידנו, מעתה אל יקשה לך ממלת צָאִינָה ורָאִינָה, כי גם זה פועל לרבים כמו בניו, בניך שהם כנוי לרבים. וכן כלם שהביא [מעכת"ר] בגוף השאלה יתורצו בסגנון זה.

והן אמת כי נמצא הגהה בשולי יריעת ספר הנז' [כר] כתב לא[ו] דוקא בכינוי לרבים, כי כל גִּיָא ינשא, גם שם היו"ד נסתר. ואם היה נראה, היה נקוד תחתיה שוא כמו ונשב בְּגִיָא, וכן בעבר הירדן בְּגִיָא.¹⁶¹ א"כ לפי הגהה זו ולפי נוסחת הספרים שלפנינו, יהיה משפט הקריאה כסברתו וכטעמו.

ונוכל להכריח שהראשונים שקבלו מהם הקריאה דור אחר דור שקריאתם גִּיָא אולי איזה ספרי (תגין) [תימן] ישנים שהיו"ד היה נקוד שוא.

ונשארנו מברכים את רו"מ [=רום מעלתו] כי יעלה במעלות רמות, וירים ראש להגדיל תורה ולהאדירה, כנה"ר וכנא"ה [=כנפשך הרמה וכנפש אוהביך הנאמנים], החותמים בברכת שי"ש טו"ב פעה"ק [=שים שלום טובה וברכה פה עיר הקודש ירושלים].

הצעיר דוד ב"ר סעיד אלקאפח ס"ט [=סיין טין]

הצעיר שלום יוסף עראקי ס"ט

הצב"י [=הצעיר בישראל] חיים בכ"ר סעדיא ס"ט

חותם בי"ד הצדק דק"ק [=דקהילת קודש] התימנים יכב"ץ [=יכונו בצדק] בתוככי ירושלם ת"ו.

155 במקור נוסף: גלוי.

156 העתק ב: הרבים.

157 העתק ב: תיבת 'כמו' ליתה.

158 העתק ב: שתנוח.

159 העתק ב: אחרי.

160 העתק ב: תיבת 'כל' ליתה.

161 דברים ד, מו.

דברי הרב יחיא עומיס¹⁶²

כל גִּיָּא ינשא, פסוק הוא בישעיה מ', וכך הוא נקודה בכל הספרים כת"י, התיגאן והמכלולות, גימ"ל בסגול ויו"ד בשוא, ומינה לא תזוז. ועיין במכלול. וראה זה מצאתי שכך היא מנוקדת בס' [פר] מלון העברי תלי"ת [=תהלה לה' יתברך]. ותמצא דוגמתה פסוק בד"ה ב' כ"ו ועל שער הַגִּיָּא, ופסוקים נחמיה ב' ואצאה בשער הַגִּיָּא, ואבוא בשער הַגִּיָּא, וא'זן מ'לין ת'בחן הצ' [עיר] יבי"ע.

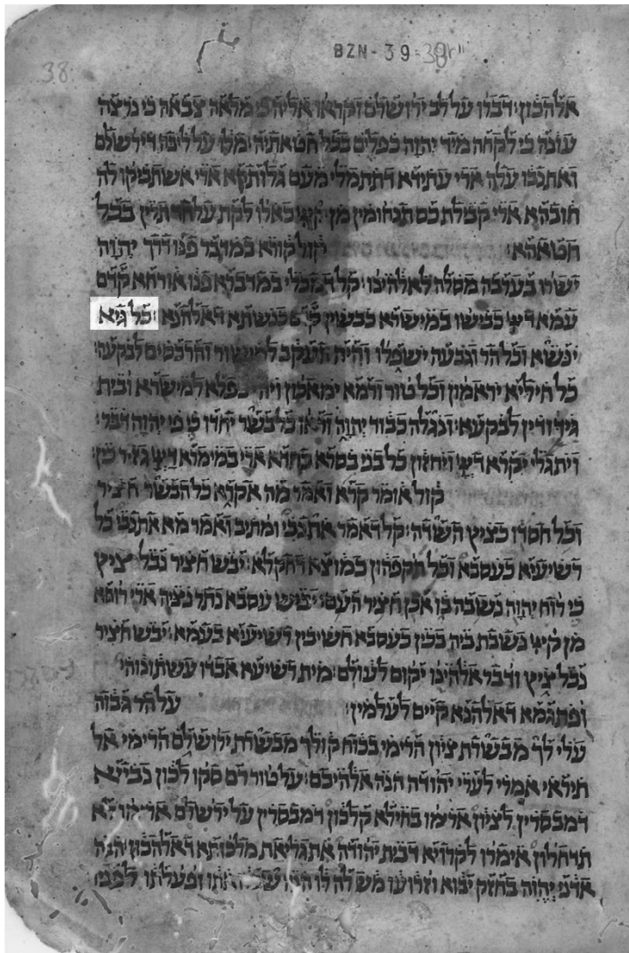
[תוספת:] את שער הַגִּיָּא שם ג', ועיין שמואל א' י"ג פסוק נ"ב עד בואך גִּיָּא, ופסוק ג' וְהַגִּיָּא בִּינִיהֶם.

162 דברי הרב יבי"ע נכתבו לזיכרון בסוף מחברת התיג'אן אשר לו וצולמו בסוף "תורה הדורה" כמו שהזכרתי לעיל.

ב

לך. זאת הנשבעת, השיבו יי צנעל למור סלחתי תעבי נעל
 לב יהושע מור סלחתי תעבי נעל
 זה שלט אודות תעבי כל גיח ינשא אהיהל נקודת בספרי ידפוס
 במגול ואין שום תחת יוד כי שערל במעבטא כמו שחצינו ביתי ומבמות
 יגיא וכן נעב בגיח. וזו הנקרא נח נחל. ואם אין תחת: שום לא תנח
 במעבטא ונקרא נח נחל, ואנחנו קבלנו מלכותינו כל ג'א ינשא כקריאת
 ומבמות הגיח, וכתב נעב בגיח אהוד נעל במעבטא דיינו נח נחל: ועיני
 מל דברי דר'ק. אעב הקדדק: השמות שכתב אהוד נח: אלפס שאלה גיח
 בצידי כמו גיח גדול: מלך וכו' ויכנס נעל לבדפס לעזוב קבלת מלכותינו
 ומשבתם אותם למענות גדול: ושנא, ולא שנים ל לבס סלוק מנח: הקבל
 איש בסנו וכן הדרדקיס מלך כי הם קורים במקום דומה לצידו, ואנחנו
 קבלנו מלכותינו שום דומה במנחל נעל, ולפיכך נקל עלנו מלך
 לנחל: יוד עם המקום כמו הפתח כמו שאלו מוציחין יוד בנח נחל
 בת' ומבמות הגיח, ונעב בגיח, עדי שאלו מוציחין: סתית במיתת חקא וכו'
 במיתת שן, משלך לדידו: אעבטא אלס דומה לצידו קש: מלך לנחל
 יוד בנח נחל: עם המקום, ומבואר כן בדר'ק ע' שכן כתב שם ז"ל
 ולעב שיהיה נעב בגיח מלך: העסק אלל ארצו לנחל: שכן הפועל בשום
 כמו שעשו במקום, כי נקל עליהם לנחלות: בפסקות הגיעל מלכות: במקום
 יהי לך בידים מבואר בדבדיו כי הפעל קש: לנחל: עם המקום: יוד
 כי לא יוכל לנחל: בנח נחל: כמו שלא יוכל לנחל: במיתת גיח גדול: מלך
 כי הם בקש ובכבודות ובהיותנו תחפשים בספרי קדמונים כי תנחנו כ'

העתק עמוד מתשובת רבני צנעא בכת"י הרב עזריה בסיס



דוגמה לטקסט מקראי המנוקד בסימני ניקוד בבליים (ולעתים בדגש טברני). ראה את ניקוד המילה 'גיא' בסוף השורה השביעית. בבליות של הספר מסתכמת רק בסימנים הגרפיים אולם מסורת הניקוד המשתקפת ממנו היא טברנית לחלוטין. ספר זה נמצא באוסף יודא לוי נחום מס' 39 ומספרו במתכ"י 41829. הספר חסר בתחילתו ובסופו (מתחיל באמצע הפטרת כי תשא ומסתיים באמצע הפטרת שבת חול המועד סוכות) ואין לו קולופון. בגיליונות הספר פזורות מעט הערות, שחלקן נדפס על ידי הרב יואב פנחס הלוי ב"ספר ההפטירות" (בית-דגן ה'תשס"ג). פנחס הלוי (מבוא לספר ההפטירות, עמ' ב) סבור שהספר הזה הוא כתב ידו של מהר"י בשירי. אמנם ברור לחלוטין (!) שספר זה לא נכתב על ידי מהרי"ב והוא אף אינו דומה לכתיבתו של מהר"י בשירי כלל, וכן הסכימו אתי מומחים בתחום הפאליאוגרפיה. מלבד צורת הכתב יש עוד ראיות חיצוניות ופנימיות שספר זה לא נכתב על ידי מהר"י בשירי. אמנם ההערות שבגיליונות דומות לכתב ידו של מהר"י בשירי, ושם אכן יש להסתפק אם מתחת ידי מהר"י בשירי יצאו.

ביבליוגרפיה

- אבן ג'נאח, ספר השרשים
השרשים
ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים (בתרגום יהודה אבן תיבון), מהדורת בכר, ברלין תרנ"ו [מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ו].
- אבן עזרא, צחות
רבי אברהם אבן עזרא, ספר צחות, פיורדא תקפ"ז.
- אמונות ודעות
רבי סעדיה גאון (רס"ג), הנבחר באמונות ובדעות לרבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, הרב יוסף קאפח (מתרגם ומהדיר), ירושלים תש"ל.
- בן-דוד, מאמר פליאה
הרב ראובן בן-דוד, מאמר פליאה עם פירוש דברי חכמים, ירושלים תשמ"ד.
- בן-נון, הניקוד
אדם בן-נון, "הניקוד ומסורת הקריאה בתימן", בתוך: יוסף פרחי (עורך), מסורה ליוסף ו, נתניה תשס"ט, עמ' 463–485.
- בן-נון, חקר התרגום
_____, "חקר נוסחאות התרגום בכתבי היד התימניים על ידי רבני תימן וחכמיה", מסורה ליוסף ח, נתניה תשע"ד, עמ' 199–257.
- בן-נון, טעמי המקרא
_____, "טעמי המקרא במסורת תימן", מסורה ליוסף ט, נתניה תשע"ו (בהכנה לדפוס).
- בן-נון, כתה"י התימניים
_____, "כתבי היד התימניים והמסורת המשתקפת מהם בהשוואה למסורת הכתיב הניקוד והטעמים שבכתר בן אשר ול'חלק הדקדוק' של מהרי"ץ", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ו (טרם הוגשה).
- בן-נון, מבוא למנוח"מ
_____, "מבוא", בתוך: מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב מוגה ומדויק ערוך מנוקד ומפוסק כפי מסורת קהילות קודש יהודי תימן, בני-ברק תשע"ב, עמ' 71–122.
- בן-נון, מנורת המאור
_____, (מהדיר ומנקד), מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב מוגה ומדויק ערוך מנוקד ומפוסק כפי מסורת קהילות קודש יהודי תימן, בני-ברק תשע"ב.

בן-נון, מסורת הקריאה _____, "על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח", מסורה ליוסף ז, נתניה תשע"ב, עמ' 33–46.	
ברויאר, טעמי המקרא הרב מרדכי ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב.	
גברא, אנציקלופדיה משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א–ב, בני-ברק תשס"א.	
גברא, מהרי"ץ _____, חכמי ישראל שבתים – מהרי"ץ, בני-ברק תשנ"ד.	
גושן, האותנטיות משה גושן גוטשטיין, "האותנטיות של כתר חלב", בתוך: חיים רבין (עורך), מחקרים בכתר ארם צובה, ירושלים תש"ך, עמ' י–לז.	
גינצבורג, המסורה כריסטיאן דוד גינצבורג, המסורה על פי כתבי-יד עתיקים, א–ד, לונדון 1880–1905 [דפוס צילום: א–ו, ירושלים תשל"א].	
דה-בלמש, מקנה אברם הרב אברהם דה-בלמש, מקנה אברם, ויניציאה רפ"ג.	
הכהן, לחם הביכורים הרב שאול הכהן, לחם הביכורים, מהדורת מאוזן, בני-ברק תשע"ד.	
חובות הלבבות רבינו בחיי בן פקודה, תורת חובות הלבבות לרבינו בחיי בן יוסף בן פקודה זצ"ל, הרב יוסף קאפח (מתרגם ומהדיר), ירושלים תשל"ג.	
חיות, רשימות חילופים ענת חיות, "רשימות חילופי מערבאי ומדנחאי", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ג.	
חן, גנוזות ותשובות הרב אלישע חן (עורך), גנוזות ותשובות מחכמי תימן, בני-ברק תשע"ה.	
חסיד וסיאני, מחברת הסייד חסיד ושלמה סיאני (מהדירים), מחברת התיגאן למחקר ולמדע, ירושלים תשכ"א.	

טובי וסרי, ילקוט תימן	יוסף [יובל] טובי ושלום סרי, ילקוט תימן – לקסיקון, תל-אביב תשס"ג.
טובי, הקהילה התימנית	יוסף [יובל] טובי, הקהילה התימנית בירושלים, ירושלים תשנ"ד.
טובי, הרב חיים דמתי	_____, "הרב חיים דמתי (אסבט) ושליחותו לעיר קאבס, תוניסיה, מטעם קהילת התימנים בירושלים בראשית המאה", תהודה 27 (תשע"א), עמ' 41–48.
יבין, המסורה למקרא	ישראל יבין, המסורה למקרא – אסופות ומבואות בלשון ג, ירושלים תשס"ג.
יבין, כתר אר"צ	_____, כתר ארם-צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
יבין, מסורת הלשון	_____, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א–ב, ירושלים תשמ"ה.
יצהרי, חיים סוערים	מרדכי יצהרי, חיים סוערים, ירושלים תשנ"ו.
יצהרי, פרקים	_____, פרקים במורשת יהדות תימן, [ראש-העין], תשע"ו.
יצחק הלוי אב', איש ימיני	הרב אבירן יצחק הלוי, איש ימיני, א–ד, בני-ברק תשע"א–תשע"ג.
יצחק הלוי אב', תשובות מר' יחי"ה	_____, "תשובות מהגאון ר' יחיא יצחק הלוי זצ"ל", אהל יוסף – מעשים שבכל יום ב (סיון ה'תשס"ב), עמ' טו–מה.
יצחק הלוי אר', דקדוקי תורה	הרב אריאל יצחק הלוי, קובץ דקדוקי תורה, ירושלים תשס"א.
יצחק הלוי ש', מבוא	הרב שלום יצחק הלוי, "מבוא", בתוך: חלק הדקדוק למהרי"ץ על התורה עם באור דברי שלום, ירושלים תש"ל, עמ' ג–כג.
כהן, דפוסי המקרא	מנחם כהן, "לדמותם הקונסוננטית של דפוסי המקרא הראשונים; המהדורה הראשונה של התנ"ך השלם – דפוס

סונצ'ינו משנת 1488", ספר השנה אוניברסיטת בר-אילן
יח-יט (תשמ"א), עמ' 47–67.

כהן, מבוא למהדורת _____, "מבוא למהדורת הכתר", בתוך: מקראות
הכתר גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה, רמת-גן תשנ"ב, עמ'
*1–100.

כהן, נוסח המסורה _____, "מהו 'נוסח המסורה', ומה היקף אחיזתו
בתולדות המסירה בכתבי-יד של ימה"ב?", עיוני מקרא
ופרשנות ב, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 229–256.

כהן, נצחוננו של ב"א _____, "נצחוננו של נוסח בן אשר – אידיאה ומציאות",
תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 255–272.

כהן, קווי יסוד _____, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט
בכתבי יד מקראיים מימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות א
(תש"ם), עמ' 123–182.

כהן, תת-שיטות _____, "תת-שיטות של הטעמה טברנית 'חוף-
מסורתית' ושיעור תפוצתן בכתבי-יד של מקרא בימי
הביניים", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 188–206.

לוינגר, חשיבות כת"י _____, דוד שמואל לוינגר, "חשיבות כתבי יד של המקרא בתימן",
הארץ, תרבות וספרות, א' באב תשכ"א.

מהרי"ץ, פעולת צדיק _____, הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), פעולת צדיק, א-ג, בני-ברק
תשס"ג.

מורג, העברית _____, שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.

נוימן, הצורה שתיים _____, ישי נוימן, "הצורה 'שתיים' בעברית המקראית", בתוך:
דניאל סיון ואחרים (עורכים), צפנת פענח – מחקרי לשון
מוגשים לאלישע קימרון במלאות לו שישים וחמש
שנה, באר-שבע תשס"ט, עמ' 289–318.

נחום, מכמנים _____, יהודה לוי נחום, מכמנים מחשיפת גנוי תימן, תל-אביב
התש"ן.

נחום, צהר _____, צהר לחשיפת גנוי תימן, תל-אביב תשמ"ו.

ספר החילופים	אליעזר ליפשיץ (מהדיר), ספר החילופים [למישאל בן עוזיאל], כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ב, ירושלים תשכ"ה.
ספיר, אבן ספיר	הרב יעקב ספיר, אבן ספיר, א—ב, ליק 1866 [דפוס צילום: ירושלים תש"ל].
עופר, המסורה הבבלית	יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א.
עמיהוד, דברי חכמים	שלמה עמיהוד, "דברי חכמים", בתוך: המאור הגדול תיקון סופרים — ילקוט הרועים השלם עם רש"י מנוקד, א, בת-ים תשנ"ט, עמ' יט—כג.
עמיהוד, חזון יבי"ע	_____, (מהדיר), "חזון יבי"ע — שו"ת", בתוך: המאור הגדול תיקון סופרים — ילקוט הרועים השלם עם רש"י מנוקד, א, בת-ים תשנ"ט, עמ' ג—יב (פגינציה שנייה).
פנחס הלוי, כתרי התורה	הרב יואב פנחס הלוי, מחברת כתרי התורה עם ביאור לעמדת המחברת, בני-ברק תש"ן.
פרחון, מחברת הערוך	רבי שלמה ב"ר אברהם אבן פרחון, מחברת הערוך, פרסבורג תר"ד.
פרחי וסרי, פטירת הישיש	יוסף פרחי וירון סרי, "פטירת הרה"ג יחיא קאפח ('הישיש') על פי תיאור נכדו שלום ושדי (ושצי)", תימא יג (תשע"ה), עמ' 105—123.
קאפח א', מנחת אהרן	הרב אהרן קאפח, מנחת אהרן, ירושלים תשס"ז.
קאפח א', עיונים	_____, "עיונים בפסקי הרב יחיא קאפח זצ"ל", בתוך: משוב יוסף — ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי, ב, חיפה תשע"א, עמ' 125—143.
קאפח יו', יוצאי תימן	הרב יוסף קאפח, "רבנים יוצאי תימן בירושלים", בתוך: ש' סרי (עורך), סעי יונה — יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1984, עמ' 75—84 (נדפס שוב בתוך: כתבים ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 1016—1028).

קרח י', ברית הלשון	הרב יחיא קרח, "מאמר ברית הלשון", בתוך: יוסף חסיד ושלמה סיאני (עורכים), ספר כתר התורה ה"תאג" הגדול חמשה חומשי תורה כולל חמשים מפרשים, א, ירושלים תשי"ט, עמ' ח-יב.
קרח י', משכיל דורש	_____, משכיל דורש, תל-אביב תשכ"ד.
קרח ע', סערת תימן	הרב עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.
קרח פ', ליקוטי מהר"ח	הרב פנחס קרח, "ליקוטי כמוהר"ר חיים קורח זיע"א מכת"ק עם מקורות וביאורים", הלכה ומסורה י (תשע"ב), עמ' מד-נא.
קרח ש', איגרת בוכים	הרב שלום קרח, אגרת בוכים, בית-שמש תשכ"ג.
קרח שלמה, עריכת שולחן	הרב שלמה קרח, עריכת שולחן, א-ג, בני-ברק תשל"ה-תשמ"ה.
רד"ק, מכלול	רבי דוד קמחי (רד"ק), ספר מכלול, (מהדורת ריטטענבערג), ליק תרל"ב [מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ו].
רד"ק, ספר השרשים	_____, ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, ברלין 1847 [מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ז].
רז"ה, בניין שלמה	הרב שלמה זלמן הכהן הנאו (רז"ה), בנין שלמה, פרנקפורט דמיין תפ"ד.
רז"ה, צוהר התיבה	_____, צוהר התיבה, ברלין תקכ"ט.
רצאבי, בית זכריה	עמיאל רצאבי, בית זכריה, רחובות תשנ"ז.
רצהבי, אוצר לה"ק	יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח.
רצהבי, במעגלות תימן	_____, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח.
רצהבי, מבואות	_____, "מבואות", בתוך: חמש מגילות, שמעון נג'אר (מהדיר), חמ"ד תש"ל, ללא ציון מספרי עמודים.

רצהבי, מהרי"ץ וחיבוריו	_____, "ר' יחיא צאלח וחיבוריו [עץ חיים]", בתוך: תכלאל עץ חיים השלם, א, הרב שמעון צאלח (מהדיר), ירושלים תשל"ט (מהדורה שנייה), דף ז ע"א—י ע"ב.
רצהבי, תורתן	_____, תורתן שלבני תימן, קריית-אוננו תשנ"ה.
שי, תרי-עשר	הדסה שי (מהדירה), פירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר, ירושלים תשנ"ב.
תורה הדורה	חמשה חומשי תורה כתב יד תימני, א—ג, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ח. [נדפס שוב בשם: תורה הדורה פרשה- תאג' כתיבת יד מתימן משנת התקע"ב ליצירה, א—ב, הוצאת יוסף חסיד, ירושלים תשל"א].
תורה קדומה	תורה קדומה (עם פירוש רש"י), הרב יואב פנחס הלוי (מהדיר), א—ה, בית-דגן תשס"ה—תשע"ג.
תלמוד לשון עברי	יהודה ליב בן זאב, תלמוד לשון עברי, וילנה תרמ"ד.